Бах, ушаг әдәбийятынын әсл йолу будур! М. Сейидзадә кәләчәкдә бу мәсәләйә даһа чидди диггәт етирмәли, шеирләриндә гуру нәсиһәтчилик вә риторика һалларына йол вермәмәлидир.

☆

М. Сейидзадә әдәбийятымызда истә'дадлы бир язычы кими танынмагла бәрабәр, һәм дә бачарыглы бир тәрчүмәчи кими өзүнү көстәрмишдир. Сейидзадәнин тәрчүмәчилик фәалиййәти дә әсасән ушаг әдәбийяты истигамәти үзрә олмушдур. О, классик вә мүасир рус әдәбийятынын ушаглар үчүн язылмыш бир чох әсәрләрини Азәрбайчан дилинә тәрчүмә этмишдир. М. Сейидзадә А. С. Пушкинин нағылларыны, Жуковскинин ушаг шеирләрини вә нағылларыны, Крыловун тәмсилләрини, Маршакын, Бартонун бир сыра шеирләрини, Хаганинин, Хәйямын, Сә'динин бә'зи әсәрләрини мүвәффәгиййәтлә тәрчүмә этмишдир.

М. Сейидзадә тәрчүмәләриндә оринжиналдакы фикри тәһриф этмәмәйә, идеоматик ифадәләрин дилимиздә олан гаршылығыны тапмаға, язычынын дил вә үслуб хүсусиййәтләрини сахламаға чалышыр вә буна әсасән мүвәффәг олур.

☆

...Әдәби мәчлис давам эдир. Охучулар бир-биринин ардынча трибуная галхараг ушагларын яхын досту вә севимли язычысы М. Сейидзадәни анадан олмасынын 50 иллийи мүнасибәтилә тәбрик эдир, онун ярадычылығы һаггында өз фикирләрини сөйләйир, арзуларыны билдирирләр.

...Будур, сәлигәли мәктәб формасы киймиш, бойну гырмызы галстуклу, гараяныз, тотуг бир гыз трибуная галхыр. О, һәйәчанлыдыр. Севимли язычыя өз үрәк сөзләрини нечә демәк, һарадан башлайыб, һарада гуртармаг һаггында фикирләшир.

Бир гәдәр кечмир ки, пионер гызын титрәк, чинкилтили сәси салону долдурур: «Әзиз вә севимли шаиримиз Сейидзадә! Бизим кичик гәлбимиздә сизә бөйүк мәһәббәт вардыр. Биз сизин һәр бир әсәринизи севә-севә охуюруг. Севимли шаиримиз! яшайын, лап чох яшайын, биз ушаглар үчүн даһа көзәл әсәрләр язын. Азәрбайчан совет ушаг әдәбийятынын тәрәггиси уғрунда йорулмадан мүбаризә апарын. Бу йолда сизә узун өмр вә чансағлығы арзу эдирик!».

Бу сөзләр тәкчә һәмин шакирдин йох, Сейидзадәнин бүтүн охучуларынын үрәк сөзләридир.

★

ГУЛУ ХӘЛИЛОВ

Азәрбайчан совет нәсриндә фәһлә синфи

Фәһлә синфинин, онун ингилаби мүбаризәсинин әдәбийятда əкси пролетариатын тәшәккүл тарихилә әлагәдардыр. Азәрбайчанда фәһлә синфи бир гүввә кими өзүнү XIX әсрин ахырларында вә XX әсрин әввәлләриндә көстәрмишдир. Реалист бир ән'әнә әсасында инкишаф эдән, халгын арзулары илә бағлы олан бир әдәбийят исә ән ингилабчы, ән ардычыл вә мүбариз бир синиф олан пролетариатын һәятыны әкс этдирмәдән яшая билмәзди. Азәрбайчанда пролетар синфинин инкишафы һәр шейдән әввәл нефт сәнаеинин инкишафы илә бағлыдыр.

Әдәбийят тарихимиздә нефт мөвзуунда илк әсәри Н. Б. Вәзиров язмышдыр. Драматург өзүнүн «Пәһливанани-зәманә» (1900) адлы комедиясында Бакыда нефт мә'дәнләри үстүндә харичи вә ерли капиталистләрин бир-бирилә мүбаризәсини көстәрмиш, онларын фырылдагларыны ифша этмишдир. Лакин бу комедияда фәһлә синфинин тәшәккүлү, мүбаризәси, онун көркәмли нүмайәндәләри әкс олунмамышдыр.

Бундан сонра өлкәдә яранан демократ руһлу гәзет вә журналларда оянмагда олан пролетариатын ингилаби мүбаризәси бу вә я башга шәкилдә мүдафиә олунмаға башлайыр. Азәрбайчан әдәбийятынын бир сыра көркәмли нүмайәндәләри истәр өз бәдии әсәрләрилә, истәрсә дә мәгалә вә мәктублары илә фәһлә һәяты мөвзууна мүрачиәт этмиш вә әдәбийятымыз үчүн бир чох гиймәтли нүмунәләр яратмышлар.

1905—1907-чи илләр ингилабы үмумиййәтлә дүня халгларынын азадлыг һәрәкатында, о чүмләдән Азәрбайчанын ичтимаи вә сияси һәятында мисилсиз дәрәчәдә мүтәрәгги рол ойнамышдыр. Бу ингилаб Русия фәһлә вә кәндлиләринин, Загафгазия халгларынын өз ичтимаи вә милли азадлығы уғрунда мүбаризәсинин мүһүм мәрһәләси олду. Бу илләрдә демократик идеялар даһа да инкишаф этдирилир. Бу идеялардан руһланан Азәрбайчанын габагчыл язычылары зүлм вә истисмарын әлейһинә чыхыр, фәһлә һәятынын ағырлығыны тәсвир эдән әсәрләр язырлар. Азәрбайчанда күчләнән пролетар һәрәкатындан, болшевик мәтбуатындан илһам вә гүввәт алан, халгын фикир вә арзуларыны ифадә эдән «Молла Нәсрәддин» журналы вә онун Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир, М. С. Ордубади, Ә. Һагвердиев кими гүдрәтли реалист нүмайәндәләри империализм дүнясына, зүлм вә истибдада, феодал-патриархал гурулуша вә мүнасибәтләрә гаршы, гаракуруһчу «Фүюзат»а, «Шәлалә»йә гаршы, ислам фанатизминә, дини мөвһумата гаршы кәскин атәш ачыр, фәһлә вә кәндлиләрин һүгугуну мүдафиә эдир, күтләләрдә сияси шүурун оянмасы вә күчләнмәси уғрунда, элм вә мәдәниййәтин инкишафы уғрунда йорулмадан мүбаризә апарырлар. Бөйүк язычы, журналист вә ингилабчы—демократ Ч. Мәммәдгулузадә 1905-чи илдә «Кавказский рабочий листок» адлы болшевик гәзетиндә «Бинәсибләр» вә «Хейир-дуа»

адлы ики мәгалә чап етдирир. Һуманист язычы бу мәгаләләриндә Ирандан кечиб кәлән, бир гарын чөрәк үчүн ишләйән, ач, йохсул, йорғун, чыр-чындыр ичиндә олан фәһләләрин һәятыны үрәк янғысы илә тәсвир эдир. Мүәллиф бу фәһләләрин симасында «Иранын бүтүн бәдбәхт пролетариатыны» гәләмә алыр вә һәр янда һәятын йохсуллар үчүн ачынaчаглы олдуғуну көстәрир. Язычы бу ағыр һәятдан гуртармаг үчүн онлары бирләшмәйә, рус пролетариатынын йолу илә кетмәйә чағыраpаг «Хейир-дуа» адлы мәгаләсини бу сөзләрлә гуртарыр: «Эй языг Иран фәһләләри, бир шейи дә унутмайын: өз вәтәнинизә гайыдандан сонра сиз өзүнүз кими чырым-чындырлы, ач вә мәзлум әмәкчи халгы өз башыныза топлайын вә онлара бу хош хәбәри етирин; онлара нағыл эдин ки, бурада, бүтүн Русияда, бүтүн әмәкчи халг аяға галхмыш вә бөйүк бир гүввә һалында топлашараг, бужүнә кими алтында зарыдығы зүлмү өз үзәриндән атмышдыр. Орада өз ерли фәһләләринизә етирин ки, онларын Русиядакы йолдашлары онлара салам көндәрирләр. Әкәр орада онлар бурадакы өз йолдашларынын йолу илә кетмәк истәсәләр, әкәр онлар Иран залымлары, ханлары, ағалары, моллалары, дөвләтлиләри, шаһзадәләри вә саирләри тәрәфиндән онларын бойнуна салынмыш боюндуругдан азад олмаг истәсәләр, әкәр онлар өз инсан һүгугуну мүдафиә этмәк вә азадә нәфәс алмаг истәсәләр, о заман онларын Русиядакы йолдашлары, ядикар олараг онлара өз байрағыны вә бу байрагда язылмыш мүгәддәс шүарыны верәрләр. Гой мәзлум, бәдбәхт Иран зәһмәткеш халгы бу шүары охусун:

«Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!».

Гой охусунлар вә бирләшсинләр!».

Бу илләрдә фәһлә һәяты мөвзуу даһа сатирик, халг шаири Сабирин ярадычылығында кениш ер тапыр. О, 1906-чы илдә мүсәлман вә эрмәни халгларына мүрачиәтлә яздығы «Бейнәлмиләл» адлы мәшһур ше'риндә меһрибан гоншу кими яшаян ики халгын,—Азәрбайчан вә эрмәни халгларынын тарихи достлуғуну тәрәннүм эдир, бу халглар арасында милли гырғын салан чаризмин мәнфур сиясәтини ашкара чыхарырды. О, «Бакы фәһләләринә» вә «А башы бәлалы фәһлә» кими гиймәтли әсәрләриндә капитализмин һәясызлығыны вә вәһшилийини амансызчасына сатира атәшинә тутур. Сабир, оянан, өз һаггыны тәләб эдән фәһлә синфинин гүввәсинә инаныр вә ондан илһам алырды. Азәрбайчан поэзиясында ингилабчы фәһлә синфинин мүбаризәсини илк дәфә образлы шәкилдә гәләмә алан Сабир, һәм дә Иран халгынын оянмыш гүввәләрини алгышлайыр вә тәрәннүм эдир. Үмумиййәтлә, Чәнуби Азәрбайчанда фәһлә синфинин оянмасы, һәяты вә мәнафеи Азәрбайчан язычыларынын әсәрләриндә мүһүм ер тутур. Бу дөврдә А. Шаигин «Мәктуб етишмәди» (1908) адлы һекайәсини хүсуси гейд этмәк лазымдыр. Чүнки реалист планда язылмыш бу әсәр тәкчә Шаигин ярадычылығында дейил, үмумиййәтлә, әдәбиййатымызда әһәмиййәтли бир һадисә иди. Һекайәнин гәһрәманы Гурбан Чәнуби Азәрбайчандан кәлиб Бакынын нефт мә'дәнләриндә ишләйән савадсыз, авам, лакин намуслу вә языг бир фәһләдир. Бир тикә чөрәк ону эвиндән дидәркин салмышдыр, дүнянын бүтүн йохсуллары кими о да «сәфаләт вә фәлакәт» ичәрисиндә яшайыр.

Гурбан өз аиләсинә мәктуб яздырыр, лакин мәктуб кедиб чатмыр, «һәр кушәсиндә, һәр овуч торпағында ишчи сүмүйү көрүнән, ишчи фәряды эшидилән» нефт мә'дәнләриндә Гурбан һәлак олур. Мүәллиф онун ачы талеини, капитализмин зүлмкарлығыны инчә, лакин мә'налы деталларла чох реал вә тә'сирли тәсвир эдир.

Чәнуби Азәрбайчандан кәлиб Бакынын Рамана мә'дәнләриндә ишләмиш вә Әбүлһәсән ады илә танынан Нүсрәт Һүсейновун Чәнуби Азәрбайчандакы ингилаби фәалиййәтини көркәмли язычымыз М. С. Ордубади дөрд чилдлик «Думанлы Тәбриз»

романында даһа кениш вә чанлы шәкилдә гәләмә алмышдыр.

Зәһмәткеш синфә бөйүк рәғбәт, түфейли һәят сүрән тачирләрә, руһаниләрә дәрин нифрәт С. С. Ахундовун «Гонаглыг» (1905) һекайәсиндә чох яхшы верилмишдир. Гонаглыгда алимләр, тачирләр, руһаниләр һәмисы өзләрини һөкумәтин сүтуну һесаб эдирләр. Онларын арасында мүбаһисә кедир. Бу заман «бир гоча кәндли арабадан тахыл кисәләрини фәһләләрин далына верирди. Онлар да амбарлара йығырдылар». «Һөкумәтин сүтунуну кимләр тәшкил эдир?» суалынын чавабыны кәндлидән сорушанда кәндли дейир: «Эй ағалар, дүзүнү ахтарырсыныз һөкумәтин сүтуну биз кәндлиләр илә о ган-тәр ичиндә йүк дашыян фәһләләрдир. Биз әкмәсәк, бичмәсәк, онлар да ишләмәсә һеч бир һөкумәт яшая билмәз».

Лакин юхарыда адларыны чәкдиймиз әсәрләрин һеч бириндә фәһлә мөвзуу, пролетариатын сияси мүба'ризәси, истәк вә арзулары һәртәрәфли, бәдии шәкилдә ишләнмәмишдир. Яранан тәк-тәк әсәрләрдә фәһләләрин ингилаби мүбаризәси, бир синиф кими тәшәккүл тапмасы, онун ән авангард вә шүурлу дәстәси олан Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында шанлы, тарихи бир йол кечмәси вә капитализми мәһв эдән гүдрәтли бир гүввәйә чеврилмәси дәрин вә әһатәли шәкилдә көстәрилмәмишдир. Лакин бу әсәрләр ингилабдан сонра, йә'ни Совет һакимиййәти илләриндә фәһлә мөвзуунда әсәр язан язычылара илк тәшәббүс кими хейли көмәк этмишдир.

Ингилабдан сонра фәһлә һәяты мөвзуунда яранан әсәрләри үмумиййәтлә ики гисмә айырмаг олар: 1. Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гәләбә чалана гәдәр фәһлә синфинин һәятыны әкс этдирән әсәрләр; 2. Совет һакимиййәти илләриндә фәһлә синфинин һәятыны, әмәк фәалиййәтини тәсвир эдән әсәрләр. Биз дә әсас э'тибарилә бу әсәрләр үзәриндә даянмаға чалышачағыг.

Ингилаби кечмишимизин илк дөврләрини ишыгландыран ән яхшы нәср әсәрләримиз бунлардыр: «Кизли Бакы» (1940), «Араз» (1938), «Комиссар» (1940), «Сәһәр» (1950), «Нина» (1949).

Биз бу әсәрләри һадисәләрин чәрәян этдийи тарихи дөврләрлә, йә'ни бир нөв ингилаб тарихимизин инкишаф мәрһәләләрилә тәһлил этмәйә чалышачағыг. Бир чох гиймәтли шеирләр, фел'етонлар, мәгаләләр вә тарихи романлар мүәллифи М. С. Ордубади «Кизли Бакы» әсәриндә ингилаб һәрәкатымызын 1895—1905-чи илләрини әһатә эдир. Язычы бурада еничә тәшәккүл тапан вә сияси чәһәтдән бир гүввә һалында бирләшән пролетариатын ағыр вәзиййәтини, онун сияси шүурунун оянмасыны, ваһид тәшкилатда бирләшмәсини вә буржуа-мүлкәдар ағалығына гаршы мүбаризәсини гәләмә алмыш вә мараглы шәкилдә тәсвир этмишдир. Бурада мүәллиф бөйүк Ленинин вә Коммунист партиясынын тапшырыгларыны лайигинчә еринә етирән Коба (И. В. Сталин), Ладо Кетсховели кими ингилаб рәһбәрләринин, Павлуша, Әскәр, Вася, Мәммәд кими ингилабчы фәһләләрин образларыны яратмаға тәшәббүс көстәрмишдир. Горхмаз бир ингилабчы олан Ладонун рәһбәрлийи алтында кизли мәтбәә ярадыб, ингилаби әдәбиййат вә интибаһнамәләр яймаг мәсәләси романда кениш ер тутур. Кизли әдәбиййатын яйылмасында, бир май нүмайишләриндә, фабрик вә завод саһибләринә верилән тәләбнамәләрдә фәһләләрин һәмрәйлийи, мүбаризлийи айдын шәкилдә нәзәрә чарпыр.

Мүәллиф бу һадисәләри Айрапет, Женя, Павлуша, Мәммәд кими сурәтләрин симасында чанландырмаға чалышмышдыр. Бунлар характер вә сәвиййә э'тибарилә бир-бириндән фәргләнән чанлы, һәяти образлардыр. Хүсусилә горхмаз, габилиййәтли вә меһрибан бир гыз олан Женяны охучу узун заман унутмур. Язычы, Зейналабдын Тағыев кими буржуа нүмайәндәләрини дә конкрет вә чанлы фактларла ифша эдир. Сиясәтчил бир адам олан Тағыев фәһләләрин ингилаби мүбаризәсини ятырмаг үчүн гүввәтли, лакин надан вә вәһши гочу дәстәләри сахлайыр вә

Бакы губернатору Накашидзейә өз сәдагәтини билдирмәк үчүн икигат габыгдан чыхыр. Гонаглыг заманы онун гочуларындан Һачы Аслан, губернатора ялтагланыб дейир: «Сағлыг олса, чәнаб губернатор биләчәкдир ки, бу оғлан нечә оғландыр. Мән олмасам бурадакылары фәһләләр чүчә кими ейәрләр. Нә гәдәр ки, мән өлмәмишәм, буларын көзүнү дә пүфләйән олмаз». Фәһләләрин һаглы тәләбләринә милйонер Муса Нағыев белә чаваб верир: «Нечә йә'ни сәйяр мамача? Нечә йә'ни докторлар? Мәним пулум илә докторму? Биз фәһләнин арвадына борчлуюг! Гой, арвады доғмасын, чәһәннәмә доғмасын! Онун өзү нәдир ки, баласы да нә олсун! Биз хаһиш эдирик ки, һөкумәт бу боланы бизим башымыздан рәдд этсин». Бу фактлар чаһил Бакы гочуларынын, вәһши милйонерләрин ийрәнч тәбиәтини чох яхшы характеризә эдир. Лакин сәнәткарлыг чәһәтдән бу романда бир сыра чидди нөгсанлар вардыр. Белә ки, образларын чоху ярымчыгдыр, онларын талеи охучу үчүн намә'лум галыр. Фәһләләрин сияси мүтәшәккил мүбаризәси йүксәк бәдии шәкилдә көстәрилмәмишдир. Сурәтләрин бә'зиләри схематик вә үмуми чизкиләрлә тәсвир олунмушдур. «Кизли Бакы»да нәзәрә чарпан бу нөгсанлар С. Рәһманын «Нина» повестиндә дә өзүнү көстәрир. Лакин бу повест С. Рәһманын нәср ярадычылығында диггәтәлайиг бир ер тутур. Мүәллиф 1901—1904-чү илләрдә Бакыда ингилаби идеяларын яйылмасында бөйүк рол ойнаян «Нина» мәтбәәсини об'ект сечмиш вә бир чох ядда галан чанлы сәһнәләр яратмышдыр.

С. Рәһманын «Нина» повести мүһүм бир мәсәләйә һәср эдилмишдир. Лакин язычы нә ени типли партия яратмаг саһәсиндә болшевикләрин апардығы чәтин вә мүрәккәб мүбаризәни, нә дә көркәмли ингилабчыларын кениш фәалиййәтини дәриндән ишыгландырмышдыр. Бу исә әсәрә чидди зиян вурмушдур. Мүәллифи ән чох марагландыран айры-айры һадисәләрин тәсвири вә «Нина» мәтбәәсинин тәшкили олмушдур. Буна көрә дә бир сыра тарихи һадисәләр вә шәхсиййәтләр эскиз һалында да галмышдыр. Хүсусилә Ладо Кетсховели, Пйотр Монтин, Мүттәдир Айдынбәйов кими нәзәри чәһәтдән һазырлыглы, иш тәчрүбәси олан мүбариз ингилабчыларын образлары сөнүк вә зәиф ишләнилмишдир.

Повестдә диггәти ән чох чәлб эдән Гулам, Әждәр, Вера вә Иван Николаевич образларыдыр. Бу образларын иши, фәалиййәти, аилә мүнасибәтләри нисбәтән чанлы ишләнилмишдир. Һәштәрханда тә'тилдә иштирак этдийинә көрә ишдән говулан Әждәр гочаман фәһлә Иван Николаевичин янына кәлир, онун аилә үзвләри Мария вә гызы Вера илә таныш олур. Мәсләк вә идея бирлийи бу адамлары бир-биринә яхынлашдырыр. Әждәрлә Вера бир-бирини севирләр. Бу хәтт язычы тәрәфиндән чох диггәтлә ишләнилмишдир вә хош тә'сир бағышлайыр. Мүбаризәдә ардычыллыг, принсипиаллыг, фәдакарлыг, горхмазлыг, дүшмәнә гаршы барышмазлыг кими фәһлә синфинә мәхсус йүксәк сифәтләр Әждәрин шәхсиндә әкс этдирилмишдир.

Гулам вә онун аиләси Әждәрә даһа яхшы тә'сир бағышлайыр. Ладо, Монтин, Кунунянс кими фәһлә синфинин көркәмли нүмайәндәләри вә фәһлә мүһити Әждәрин бир ингилабчы кими етишмәсиндә мүһүм рол ойнайыр. Лакин иртича гүввәләри дә өз ишини көрүр. Бакы губернатору Накашидзенин әмри илә бир чох тә'тилчиләр һәбс олунуб асдырылыр. Күчәдә Веряны вурурлар. Гуламын эвиндән интибаһнамәләр тапылдығы үчүн ону өлдүрүрләр. Әждәр көз яшы төкә-төкә дүнядан накам кедән Вераны гара торпаға тапшырыр. Бу әсәрин әһәмиййәти һәр шейдән әввәл ондан ибарәтдир ки, С. Рәһман пролетариатын иши уғрунда чалышан, мин бир зәиййәт чәкән, болшевизм идеяларынын тәблиғиндә өз чаныны белә әсиркәмәйән Ладо, Монтин, Әждәр, Гулам, Вера кими садә, тәмиз гәлбли адамлара дәрин мәһәббәт оядыр. Онларын чоху өз арзусуна чатмамыш мүбаризә мейданындан чыхырлар. Лакин онларын тәблиғ этдийи идеялар,—бүтүн дүня зәһмәткешләринин мәнафеи уғрунда мүбаризә идеяларыны фәһлә синфи давам этдирир.

XIX әсрин сон илләриндән 1907-чи илә гәдәр Бакы пролетариатынын азадлыг уғрунда мүбаризәсиндән бәһс эдән әсәрләрдән бири дә А. Шагин «Араз» романыдыр.

Мүәллиф өзү Ушагкәнчнәшрин 1954-чү илдә китаб шәклиндә бурахдығы «Араз» романынын киришиндә язмышдыр: «1938-чи илдә яздығым «Араз» романы ингилабдан әввәл нефт сәнаеиндә чалышан фәһләләрин һәят вә мүбаризәсинә һәср олунмуш илк тәшәббүсләрдәндир. Лакин мүәллиф гаршысында бу бөйүк вә кениш һәрәкаты һәртәрәфли әкс этдирмәк мәгсәдини гоймамышдыр. Романда мүһүм һадисәләр Бакы нефт районларындан бириндә дүняя кәлиб, орада етишән вә өз фәалиййәтини дә орада давам этдирән бир фәһләнин һәят вә мүбаризәсилә әлагәдар верилмиш, әсас мәгсәд дә онун синфи шүурунун оянмасыны вә ингилаби һәрәката гошулмасыны көстәрмәк олмушдур. Буна көрә дә XX әсрин әввәлләриндә Бакыда баш верән бә'зи мүһүм сияси һадисәләри, тә'тил вә нүмайишләри романын биринчи һиссәсиндә кениш вә һәртәрәфли әкс этдирмәк мүмкүн олмамышдыр». Анчаг язычы әсас гәһрәманын һәят йолуну чох яхындан вә диггәтлә изләмиш, бир чох мараглы вә тәрбийәви әһәмиййәтә малик олан аилә-мәишәт сәһнәләрини әсәрин ана хәттилә үзви шәкилдә бағламыш, беләликлә дә романы идея вә бәдии чәһәтдән хейли зәнкинләшдирмишдир.

А. Шагин тәсвир об'екти кениш саһәни әһатә этмәсә дә садә вә тә'сирлидир. Язычынын образлары халг ичәрисиндән чыхмыш әсл һәят адамларыдыр.

Аразын сәдәфли сазы дөшүнә басыб әнчир ағачы алтында яныглы-яныглы охудуғу баяты, санки онун һәятынын бүтүн мә'насыны ифадә эдир. Доғрудан да үсянкар бир гәлбә малик олан, бүтүн әдаләтсизлик вә чиркинликләри «чошан сулар кими» ююб апармаг,—мәһв этмәк истәйән бу касыб вә икид оғланын башына нәләр кәлмир?

О, ишыглы дүняя көз ачан заман атасы Балакиши нефт гуюсунда газ партлайышындан һәлак олур. Бабасы Атабаланын һимайәсиндә галан балача Араз яша долдугча, ичтимаи гурулушун төрәтдийи әдаләтсизликләрин, фачиәләрин чанлы шаһиди олур вә чох чәкмир ки, эһтияч онун һәятын зиддиййәт вә чәтинликләрлә долу гайнар газанына атыр. Бир чох «мәзлумлары залымларын пәнчәсиндән гуртармыш», гочаг, намуслу, мәрд вә зәһмәткеш бир инсан олан Атабала чархлы арабаларда мә'дәндән шәһәрә нефт дашыйыр. Лакин фәләк әйә билмәйән Атабаланы Балакишинин өлүмү «яй кими әйир». Атабаланын яшы йүзү кечсә дә әсл зәһмәт адамы кими ишләйир, кичик Аразы, гуш өз баласыны емләйиб бәсләдийи кими бәсләйир, «мәним нәвәм пәһләван олачаг»—дейиб онун боюну охшайыр, онунла фәхр эдир. Лакин чох чәкмир ки, гара торпаг Аразын бабасыны да, анасыны да өз гойнуна алыр. Атабала гуюда батыб һәлак олур, Анаханым исә вәба хәстәлийиндән вәфат эдир. Чалышган, зәһмәтсевән, өз гүввәт вә мәһарәтинә дәриндән инанан, ишин үстүнә «бир атлы кими» чапыб бағрыны яран, ата-ана нәвазишиндән мәһрум олан Араз бир чох чәтинликләрлә «ағзыны әждаһа кими ачыб гурбан истәйән» нефт мә'дәнләриндә чалышыр, намәрдләрә боюн әймәкдәнсә ачындан өлмәк яхшыдыр—дейә даим өз мәнлийини, һейсиййәтини горуюр вә нәтичәдә ени пролетар нәслинин сәдагәтли вә габагчыл бир нүмайәндәси кими етишир. Араза әввәлчә элә кәлир ки, пис күнлә доланан анчаг онун аиләсидир, гуру чөрәйи ағзында исладыб ейән ялныз онун бабасыдыр. Лакин кениш һәята атыландан сонра вәзиййәтин тамамилә башга чүр олдуғуну көрүр. О, зәиййәтлә доланан йүзләрлә атабалаларын шаһиди олур. Дөврүн доғурдуғу ичтимаи һагсызлыглары көрдүкчә онун шүурунда дөнүш әмәлә кәлир. О, һадисәләрин пассив сейрчиси дейил, чанлы иштиракчыларындан вә

ташкилатчыларындан бири олур. Араз «чар салтәнәтини йыхмаг, пролетар диктатурасыны гурмаг!» үчүн вурушур. Онун досту Серйожа да «Биз ачындан өлсәк дә, бу ингилабы сона гәдәр давам этдирәчәйик» —дейир.

Нефт мә'дәнләри эһтияч үзүндән иш ахтаран милйонларла адамлары чәкиб өзүндә бирләшдирир. Бурада биз «көй көзләринин саф, тәмиз шәфәгләри галбинин айнасы» олан Васяны, мә'дән партия тәшкилаты катиби Азады, Григорини вә башгаларыны көрүрүк. Эйни мәгсәд уғрунда чалышан бу адамлар нүмайиш вә тә'тилләр тәшкил эдир, мә'дән саһибләринин, чар һөкумәтинин алчаг сиясәтини ифша эдир, ики гардаш халгын арасында «икибашлы шейтанын әлилә шө'ләләнмиш» гырғынын атырылмасына чалышырлар.

Араз әсәр бою охучунун нәзәриндә бөйүйүр. О, горхмаз бир ингилабчы кими етишир, «сосял-демократ» дәрнәйинә гәбул олунур, фәһлә нүмайишләриндә яхындан иштирак эдир. Оянан ингилаби гүввәләр Аразы һәята даһа да бағлайыр, өз арзусуну һәята кечирмәк уғрунда мүбаризә апармаға ону даһа да сөвг эдир. Аразын фәһләләр арасында ингилаби тәблиғат апарыб онлары бәйләрә вә нефт саһибкарларына гаршы мүбаризәйә чағырдығыны билән Асланбәй «бир дә сән мәним фәһләләримлә данышма!»—дейиб ону һәдәләйәркән, Араз: «Бу әмри һеч сәнин дәдән Рәһимбәй дә верә билмәз!»—дейә гәтиййәтлә чаваб верир. «Һәр бир нефт хәзинәси үстүндә ятан, зәһәрли илан» олуб Аразы вурмаға, мәһв этмәйә чалышыр.

Араз инаныр ки, өлмәз Ленинин башчылыг этдийи Коммунист партиясы галиб кәләчәкдир. Араз бу партиянын ән намуслу, ән горхмаз, ән фәал үзвләриндән олмушдур. Аразы һәят дәйишдирмишдир. О, өз вәтәндашлыг вәзифәсини яхшы баша дүшүр.

Язычы, Аразы фәһлә синфинин истәк вә арзуларыны өзүндә тәчәссүм этдирән бир образ кими вермәйә чалышмышдыр. Она көрә дә Асланбәй Аразын шәхсиндә бүтүн фәһләләри нәзәрдә тутараг Гасымбәйә дейир ки, бизим ән бөйүк дүшмәнимиз мә'дәнләримиздә ишләйиб чөрәйимизи ейән бу азғын фәһләләрдир. «Валлаһ онлары көрәндә көзүм ағрыйыр».

Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, мүәллиф һадисәләри реалист бир гәләмлә, тәбии, конкрет вә чанлы тәсвир этмишдир. Биз Аразын гәләбәсилә севинир мәғлубиййәтилә кәдәрләнирик. Бу да ондан ирәли кәлир ки, язычы бу образла яшамыш, ону яхындан өйрәнмиш вә охучунун гәлбинә ятачаг бир планда көстәрмишдир.

Аразын тәмиз вә нәчиб севкиси, онун мәрд, нәзакәтли, чидди вә ирадәли бир гыз олан Күнәшлә эвләнмәси, онларын бир-биринә меһрибан мүнасибәти вә с. кими сәһнәләр охучуда хош тәәссүрат оядыр.

«Араз»ын ән мараглы сәһнәләриндән бири дә Гулу илә Асланбәй арасындакы конфликтин инкишафыдыр. Гулу шүурча фәһлә синфиндән чох-чох узагдыр. О, хәсис, тамаһкар, алверчилик һиссилә яшаян тәрс бир адамдыр. Гулу әввәлчә бәйләрин зүлмүнү баша дүшмүр, кеч-тез бир мә'дәнчи, яхуд милйончу олмаг арзусу илә яшайыр. Һәтта Араз, бәйләри хәзинә үстүндә ятан зәһәрли илан адландыранда Гулу э'тираз эдиб дейир ки, «Аллаһ о иланлара бәрәкәт версин, онлар олмаса, биз ачындан өләрик». Элә ки, Асланбәй Гулунун ата-бабадан галма торпағыны зорла рүшвәт вериб, нотариусда өз адына салдырыб нефт гуюсу газдырыр, ондан сонра Гулуда интигам һисси аловланыр. Лакин о күчсүздүр, әсл мүбаризәнин йолуну билмир. Әввәлчә она элә кәлир ки, һәр шей онун арзусуна уйғун бир шәкилдә инкишаф эдәчәк. Лакин һәятын барышмаз зиддиййәтләрлә долу ганунауйғун инкишафы онун арзусуну алт-үст эдир.

Мараглы вә ядда галан образлардан бири дә Асланбәйин оғлу Варисдир. О, сәрхош, позғун, әйяш вә гумарбаздыр. Һәр чүр инсани дуйғудан мәһрум олан Варис атасынын вар дөвләтинә вә адына архалана-

раг Аразын оғлу Поладын севкилиси Алмасы өзүнә зорла арвад эләмәк вә ондан бир әйләнчә кими истифадә этмәк истәйир. Алмас йохсул аиләдән олмасына бахмаяраг Асланбәй оғлунун онунла эвләнмәсинә разылыг верир. Бу шәртлә ки, Варис гызы алсын, «беш күн кейфини чәксин, көзү дояндан сонра, кәбин пулуну габағына сайыб» кери гайтарсын. Ана вә бала да бу алчаг атанын алчаг фикрини үрәкдән бәйәнирләр. Иш о ерә чатыр ки, кәлин гапыя кәләндән сонра да Варис гумары бурахыб кәлмир вә Алмаса хәбәр көндәрир ки, мәним башым гарышыгдыр, чаны чыхсын мәни көзләсин. Асланбәй пул күчүнә Поладын тоюну яса дөндәрир, өзүнү һәбс этдирир, ата вә анасыны көзү яшлы гоюр.

Романын биринчи һиссәси 1907-чи илдә фәһлә синфинин севимли оғлу, ингилабчы Ханларын дәфни, бу мүнасибәтлә тәшкил олунан нүмайишин тәсвири вә Аразын һәбс олунмасы илә битир.

Ингилаби кечмишимизин тәсвири көркәмли насир вә драматург олан Һ. Меһдинин ярадычылығында мүһүм ер тутур. «Комиссар» вә «Сәһәр» әсәрләри буна ән яхшы мисалдыр. Бу әсәрләрдә Һ. Меһдини ән чох марагландыран вәтәнин азадлығы вә истиглалиййәти, халглар достлуғу вә бейнәлмиләлчилик идеясынын тәрәннүмү вә тәсвиридир. Онун элә чидди бир әсәрини тапмаг олмаз ки, орада доғма вәтәнин талеи әсас ер тутмасын. Вәтән мөвзуу, халг күтләләринин һәятынын тәсвири онун бир чох әсәрләринин мәһәк дашыдыр. Һәм дә бу элә бир әсасдыр ки, язычынын бүтүн мүсбәт гәһрәманлары бу әсас үзәриндә йүксәлир вә онун уғрунда мүбаризә апарырлар. Һ. Меһди тарихи мөвзулардан тарихилик хатиринә дейил, мүасир идеялары әкс этдирмәк үчүн кениш бәдии бир васитә кими истифадә эдир вә элә мүһүм мәсәләләрә тохунур ки, онлар һәмишә олдуғу кими, букүн дә бөйүк әһәмиййәтә маликдир.

1905-чи ил ингилабы силаһ вә ган күчүнә ятырылмышдыр. Русия, дәһшәтли туфандан сонра явашыян дәря кими сакитләшмәк үзрәдир. Лакин бу заһири сакитликдир. Инди онун нәһәнк дөйүш донанмаларыны көзә көрүнмәйән, лакин бөйүк фәалиййәт көстәрән суалты гайыглар әвәз этмишдир. Ингилаб сүканынын башында енә Коммунист партиясы вә онун ярадычысы даһи Ленин даянмышдыр. Үсян ятырылса да онун чошғун вә гәзәбли далғасы Русиянын ән учгар саһилләрини дөйәчләйиб енидән ингилаби гүввәләри мүбаризә вә дөйүш мейданына атырды. «Нефт вә милйонлар шәһәри» Бакы нараһатдыр. Онун үсянкар гәлби енә дөйүнмәкдә, «гәтл вә өлүм доғуран» зүлмкарлар дүнясына гаршы өз дөйүш нәғмәсини учалтмагдадыр. Бу элә бир дөврдүр ки, инсан һүгугу аяглар алтында тапдаланыр, халг уғрунда мүбаризә апаранлары архадан вурмаг «заманын адәтидир». Күнаһсыз инсанлар вәһшичәсинә дөйүлүр, сөйүлүр, өлдүрүлүр, гатил исә азад кәзир, һөкумәт һәтта чинайәткары мүкафатландырыр. Белә бир ачыначаглы мүһитә баханда М. Әзизбәйовун дили илә десәк «инсан бүтүн һәятыны, чаныны, ганыны әсиркәмәдән вурушмаг, кечәни күндүзә гатмаг истәйир». Дөврүн өзүнүн нә гәдәр фачиәли олдуғуну вә ингилабчыларын нә гәдәр чәтин вә мүрәккәб бир шәраитдә фәалиййәт көстәрмәләрини баша дүшмәк үчүн иддиһамы дағыдан забитин дедийи бу сөзләри хатырлатмаг кифайәтдир: «Чох адам тутмаг бизә һеч сәрф этмир. Һәбсханала онсуз да еримиз чатышмыр».

«Сәһәр» романында чәрәян эдән һадисәләр тәхминән белә бир дөврдән башлайыр. Бу илләрдә Азәрбайчанда баш верән бир сыра ичтимаи сияси вә тарихи әһәмиййәти олан мәсәләләр чох йығчам, сәррас вә дүзкүн бир шәкилдә «Сәһәр»дә тәсвир эдилмишдир. Романын адындан көрүндүйү кими бу илләр Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында Бакы пролетариатынын ени чәмиййәт гурмаг уғрунда мүбаризәйә башламасынын илк дөврү—сәһәр дөврү-

дүр. Иртичанын һөкм сүрмәсинә, «мешшедикләрин һәр тәрәфдән мейдан охумасына» бахмаяраг ачылан бу сәһәр вә парлаг шәфәгләрилә һәрәкәтә кәлән ени ингилаби гүввәләрин йолуну ишыгландырыр, «шүурунда айдынлыг ярадыр» вә онлары даһа хошбәхт вә көзәл сабаһ уғрунда мүбаризәйә сәсләйир. Әдибин бөйүк рус шаири А. С. Пушкиндән кәтирдийи «Вперед, вперед, моя история!» эпиграфы «Сәһәр»дәки бүтүн һадисәләрин лейтмотивини тәшкил эдир. Шәһәрдә ирәлиләмә, кәнддә ирәлиләмә, шүурда ирәлиләмә,—бир сыра кәскин вә барышмаз зиддиййәт вә мүбаризәләрлә долу олан тарих дурмадан ирәлиләйир. Көһнә, мүтләгиййәт гурулушу илә онун ичәрисиндә етишән ингилаби гүввәләр арасындакы барышмаз конфликт, мүхтәлиф зидд чәбһәләрдә чарпышан инсанларын һәят мүбаризәси «Сәһәр» романынын әсасыны тәшкил эдир.

«Сәһәр» романында эллидән чох инсан образы вардыр. Бу образлардан Байрам, Әзизбәйов, Шаумян, Чапаридзе, Ваня, Ханлар, Смирнов, Орлов, Аршак, Юнис, Полад вә бир чох башгалары пролетар ордусу сыраларында фәалиййәт көстәриб чар үсул-идарәсинә, мүтләгиййәт гурулушуна гаршы чыхан мүбариз кәнч ингилабчылардыр. Бунлар өз мүбаризә үсуллары вә фәрди хүсусиййәтләрилә бир-бириндән фәргләнсәләр дә һамысы ингилаби иш уғрунда ваһид бир хәтдә бирләширләр. Әсл сәадәти мүбаризәдә көрән бу мәрд вә полад ирадәли инсанларын һәяты зәһмәткеш күтләләрин һәяты илә бағлыдыр. Чәсарәт, ирадә мөһкәмлийи бөйүк арзу вә идеаларла яшамаг, сарсылмаз мә'нәви гүввә, чәтинликләрә галиб кәлмәк әһтирасы, ичтимаи зүлмә, әдаләтсизлийә гаршы амансыз мүбаризә вә кәскин нифрәт, достлугда, йолдашлыгда сәдагәт кими нәчиб сифәтләр бу гәһрәманларын башлыча кейфиййәтләридир. Енләйи мүтәрәгги идеялары тәсдиг вә тәблиғ, көһнәлийи ифша вә инкар этмәк онларын һәятынын мә'насыны тәшкил эдир. Хүсусилә чәсарәт вә маниәләри арадан галдырмаг әһтирасы Һ. Меһди гәһрәманларынын әтинә-ганына ишләмиш, онларын кәнчлик эшги, һәят эшги олмушдур.

Романын баш гәһрәманы Байрам вә М. Әзизбәйов олса да һадисәләрин әсас һәрәкәтверичи гүввәси шүурлу фәһлә синфинин нүмайәндәләринин биркә мүбаризәсидир. Илк вахтлар ялныз өз күндәлик игтисади мәнафеини дүшүнән, мәһдуд дүнякөрүшә малик олан Байрам кими фәһләләр кетдикчә шүурланыр, һәяты дәрк эдир. Онлар камалланыб еткинләшдикчә, ени-ени идеяларла силаһландыгча сыралары мөһкәмләнир, чохалыр вә һекемон бир гүввә олмаг дәрәчәсинә гәдәр йүксәлиб дачма фачиәләр доғуран ичтимаи мүһити мәһв этмәйә чалышырлар. Язычы бир сыра образларын вә хүсусилә Байрамын инкишафыны чох тәбии, чанлы вә инандырычы көстәрмишдир.

Байрам әсл бир һәят адамы кими илк анларда бә'зән тәрәддүдләр эдир, кәдәрләнир, фәһлә йығынчагларындан гачыр, өз һәрәкәтилә аиләсинә зиян тохундура биләчәйиндән эһтият эдир. Онун баһалы шейләр алмаға күчү чатмыр, пәнчәйинә вә чәкмәсинә вурулмуш ямагларын чохлуғундан утаныр, чанына әзиййәт вериб букүнкү чөрәк пайыны сабаһа сахлайыр, бир ушаг садәлөвһлүйү илә завод саһибинин тә'рифини эшитмәк үчүн иш еринә һамыдан тез кәлир, элә «чөрәк пулуму газансам, аллаһыма шүкүр эдәрәм»—дейир. Байрам Рәһимбәйин «бах, бунун кими ишләйин!»—дейиб ону башга фәһләләрә нүмунә көстәрмәсини «өзү үчүн бөйүк мүкафат сайыр, гейри-иради өз синфи дүшмәнинә хошбәхтлик диләйиб «аллаһ онун өмрүнү узун эләсин»—дейир. Языг Байрам һәлә бу зәһәрли иланын фитнәкар сиясәтини, онун гурд тәбиәтини билмир. О, һәлә баша дүшмүр ки, ону ән ади һәят не'мәтләриндән мәһрум эдән, диндарлыға вә савадсызлыға сөвг эдиб әбәдилик әсарәтдә сахламаг истәйән мәһз рәһимбәйләрдир. О, билмир ки, «иблисин башыны онун өз гылынчы илә кәсмәк лазымдыр». Лакин, чох чәкмир ки, Байрамын дүнякөрүшүндә бөйүк дәйишиклик яраныр. О, фәһлә тә'тилләриндә иштирак эдир, һәбсханая дүшүр. Орлов кими мүбариз руһлу фәһләләр һеч бир кағыз, гәләм олмадығы һалда хәмирдән һәрфләр дүзәлдиб она әлифбаны өйрәдир, Горкинин әсәрләрилә таныш эдир. Байрам бир мүддәт ишсиз галыр, аилә үзвләриндән хәчаләт чәкир. Бүтүн бунларла бәрабәр Байрам М. Әзизбәйов вә Орлов кими ингилабчыларын рәһбәрлийи вә тә'сири алтында нәзәри чәһәтдән силаһланыр, болшевизм идеялары илә яхындан таныш олур, бу идеянын һәятилийинә үрәкдән инаныр вә баша дүшүр ки, халгын сәадәти вә азадлығы ялныз фәһлә вә кәндлиләрин биркә мүбаризәси нәтичәсиндә мүмкүндүр. «Индийәдәк һаггымызы ейибләр, ганмамышыг»— дейән Байрам санки юхудан айылыр, Әзизбәйовун көстәришилә кәндә гайыдаркән өзү илә бәрабәр ени ингилаби идеялар кәтирир. Рус фәһләләри һаггында, падшаһы вә мүлкәдарлары девириб торпағын кәндлиләрә верилмәсинин мүмкүн олмасы һаггында сөһбәтләр эдир, Ленинин «Кәнд йохсулларына» адлы әсәрини Сәлим мүәллимә верәрәк кәндлиләрә охуюб баша салмасыны мәсләһәт көрүр. Пролетар Бакысынын ингилабиләшдиричи тә'сири алтында етишән Байрам, инди өзү күтләләрә тә'сир эдиб онлары бәй вә мүлкәдарлар дүнясына гаршы, мүтләгиййәт гурулушуна гаршы мүбаризәйә руһландырыр. Байрам әввәлләр фәһләләрин игтисади тәләбнамәсини Рәһимбәйә тәгдим эдиб гоюлан шәртләрин еринә етирилмәсини тәләб эдәркән Рәһимбәй ону товлайыб әлә алмаға, өз тәрәфинә чәкмәйә чалышыр, бу мәгсәдлә она хейли пул тәклиф эдир. Байрам бир ан тәрәддүд көстәрир, чүнки о, бу пулларла мәнзил тутуб арвады Көзәли, анасы Пәрини, балача Баһадыры кәтириб раһат долана биләр. Лакин, ани олараг онун үрәйини гаплаян бу тәрәддүд мәһв олур, Байрамын гәлбиндә даһа йүксәк вә бөйүк ичтимаи дуйғулар баш галдырыр. Тәкчә өзүнү дейил, бүтүн фәһләләрин мәнафеини дүшүнән Байрам әлиндәки пуллары туллайыб отағы тәрк эдир. Бундан сонра Байрам тәдричән нәзәримиздә һәгиги бир ингилабчы кими йүксәлир.

Байрам бир мүддәт ишсиз галдығындан эвинә һеч бир шей көндәрә билмир. Бу заман Елена Тихонова фәһләләрдән йығылан пулдан ярдым мәгсәдилә бир гәдәр онун аиләсинә көндәрир. Бир чох фәһләләрә дә бу чүр ярдымлар эдилир. Һәтта уста Тапдыг газдығы бир гуюдан күчлү фантан вурдуғундан хозейиндән «ийирми дәнә йүзлүк» мүкафат алыр вә һәмин мүкафаты Нефталан фәһләләринин ярдым кассасына верир. Әкәр мүәллиф, Байрам, Орлов, Аршак вә саир образларын шәхсиндә рус, азәрбайчанлы вә эрмәни фәһләләринин сәмими достлуғуну тәсвир эдирсә, ярдым мәсәләсиндә фәһлә синфинин һәмрә'йлийини, дахили мөһкәмлийини көстәрир. Язычы конкрет вә чанлы фактларла сүбут эдир ки, капиталистләр вә мүлкәдарлар маһиййәт э'тибарилә бир синиф олсалар да дахилән сағлам дейилдир. Фүрсәт дүшән кими «үрәйи Азәрбайчанын Форду олмаг арзусу илә алышыб янан» Мухтаров вә рәһимбәйләр бир-бирини ач гурд кими парчаламаға чалышыр, фәһләләр исә ән чәтин күнләрдә белә даһа сых бирләшиб мөһкәмләнирләр. Бу исә фәһлә синфинин өз синфи көкүндән ирәли кәлир. Бу да тәгдирәлайиг бир чәһәтдир ки, Һ. Меһди, ичтимаи мүһитин ағыр олмасына бахмаяраг, Байрам вә орловлары никбин, шән вә меһрибан көстәрир. Етишмәкдә олан пролетариат өзү илә бәрабәр һәята ени руһ, ени чан вердийи кими ону ени мүбариз руһлу нәғмәләрлә дә шәнләндирир. Аяглары гандаллы, голлары бағлы, әзилиб ганына булашмыш Орлов мәзар кими дар вә гаранлыг нәмли зинданда охуюр, өз нифрәт вә гәзәб нәғмәсини бир ан белә кәсмир. Онун бу нәғмәси кәләчәк ингилаби чарпышмалар вә үсянлар дөврүнүн аловлу нидасы кими сәсләнир. Орловда дүшмәнә гар-

шы о гәдәр кин вә гәзәб вардыр ки, һәтта мәһкәмәдә һеч кәс горхусундан бу силаһсыз фәһләйә янаша билмир. Онун чар чәлладларына гаршы еканә силаһы—сонсуз гәзәби, нифрәти вә мә'нәви үстүнлүйүдүр. Орловлар дөйүлүр, әзилир, лакин енә дә өз дахили үстүнлүйүнү, пролетар мөһкәмлийини сахлайырлар.

Һүсейн Меһдинин сәнәткарлыг мәһарәтиндән бири дә ондадыр ки, о, фәһләләрин әввәлчә бир мә'дән вә я завод дахилиндә, сонра исә кениш өлчүдә шүурланмасыны, идеяча силаһланмасыны усталыгла вермишдир. Фабрик вә завод дахилиндә рүшейим һалында олан синфи мүбаризә кетдикчә даһа да кәскинләшир, бөйүйүр вә мәғлубедилмәз-ичтимаисияси гүввәйә чеврилир. Һ. Меһдинин һансы бир мүсбәт гәһрәманыны алсаг, көрәрик ки, о, тәк-тәк саһибкарлары дейил, бүтүн ичтимаи гурулушу мәһв этмәйә чан атан мүбариз фәһлә нүмайәндәсидир. Һадисәләр һәятын об'ектив ганунларына уйғун олараг дахили бир мәнтиглә инкишаф этдирилир. Һадисәләри диалектик вә ганунауйғун шәкилдә ардычыл вә йүксәлән хәтт үзрә инкишаф этдирмәк язычынын реализминин вә тарихи просесә марксист бахышынын нәтичәсидир.

Коба, М. Әзизбәйов, С. Шаумян, А. Чапаридзе кими көркәмли ингилаб рәһбәрләри, шәраитин сон дәрәчә чәтин олмасына бахмаяраг, бүтүн ачыг вә кизли имканлардан усталыгла истифадә эдир, фәһләләри силаһландырыр, кизли мүшавирәләр чағырыб бир чох мүһүм мәсәләләри һәлл эдир, «фәһлә илә саһибкары бир ананын өвлады» һесаб эдән, мәсләксиз түрк чәсусу Сайил әфәндиләр кими икиүзлү, симасыз, принсипсиз адамлары, меншевикләри ифша эдирләр. Һүсейн Меһди ән чәтин дәгигәләрдә, һәтта дүшмән гүввәләрин үстүнлүк тәшкил этдийи бир шәраитдә ингилаби гүввәләри о гәдәр гәтиййәтли вә инамла тәсвир эдир ки, охучу кеч-тез халгын сәадәти уғрунда дөйүшән бу адамларын галиб кәләчәйинә инаныр. «Мәгсәд нә гәдәр айдын идисә, йол бир о гәдәр чәтин вә кәлә-кетүр иди». Лакин бу чәтинлик ингилаб дәнизиндә үзмәк һәсрәтилә алышыб янан Коба, М. Әзизбәйов вә башга ингилаб рәһбәрләрини горхутмур, әксинә, даһа да мүбаризләшдирир. Онлар галиб кәләчәкләринә күнәшин чыхмасынын зәрурилийи кими инанырлар. Чүнки бу адамлар «тарихин мәнтигинә, һадисәләрин инкишаф ганунуна әсасланыр» вә билирләр ки, Коммунист партиясы пролетариатын мөһкәм синфи сиясәтини даһа инамла еридәчәк, онун «Гызыл байрағы бир даһа либерал бошбоғазларын гаршысында әйилмәйәчәк!» Ингилаби идеяларла силаһланмыш фәһләләр шүурландыгча өз тарихи вәзифәсини баша дүшүр, ингилабчы рәһбәрләрин архасынча кедирләр. Беләликлә, ингилаб рәһбәрләрилә кениш халг күтләләри арасында гырылмаз әлагә яраныр.

Хүсусилә М. Әзизбәйов охучунун нәзәриндә ән бачарыглы бир ингилаб рәһбәри кими чанланыр. Һ. Меһди М. Әзизбәйов үзәриндә чох кәркин зәһмәт сәрф этмишдир. Биз бу образын характерини «Комиссар» әсәриндән яхшы таныйырыг. Меһди бу образын илк фәалиййәтиндән тутмуш өлүмүнә гәдәрки олан бүтүн дөврүнү «Комиссар»да чох чанлы шәкилдә көстәрмишдир. Әзизбәйовун илк тәһсил илләри, ингилаба башламасы, өз анасы Сәлминазла мүнасибәтләри, бөйүк халг шаири Сабирлә, Гулам дайы илә, С. Шаумянын аиләсилә мүнасибәтләри язычы тәрәфиндән чох чанлы вә сәмимиййәтлә тәсвир олунмушдур. Лакин «Комиссар» әсәриндә Бакы болшевикләринин ингилаби фәалиййәти, фәһләләрин чаризмә, дахили вә харичи дүшмәнләрә гаршы мүбаризәси кениш бәдии ләвһәләрдә әкс олунмамышдыр.

«Комиссар»да Әзизбәйовун фәалиййәти кениш ер тутса да, «Сәһәр» романында да бу образ даһа артыг гайғы вә диггәтлә ишләнмишдир. Петербургда мүһәндислик тәһсили алмыш Әзизбәйовун еканә мәгсәди халгымызы оятмаг, көһнә дүняны мәһв этмәк вә Бакыны Шәргдә азадлыг йолуну көстәрән бир маяға чевирмәкдән ибарәтдир. О, «гара түстүләр ичәрисиндә үзән бу шәһәрдә» Русиянын яндырдығы мәш'әли яндырмаг истәйир. Элә бир мәш'әл ки, онун алову илә һөкм сүрән әдаләтсиз гурулуш көкүнә гәдәр яныб күлә дөнсүн. Әзизбәйов фәһләләри савадсыз вә мүт'и вәзиййәтдә көрәндә «үрәйинин башы көйнәйир». О һәр адамла өз дилиндә данышмағы яхшы бачарыр. Фәһләләрин һаггыны «саһибкарларын габырғасындан» чәкиб чыхармағы бачаран Әзизбәйов мә'дән саһибләрилә рәфтарында нә гәдәр сәрт вә амансыздырса, фәһләләрлә мүнасибәтиндә бир о гәдәр юмшаг, мүлайим, садә вә һуманистдир. Онун өз анасы Сәлминазла вә эләчә дә завод вә фабрикләрдә фәһләләрлә этдийи сөһбәтләр нә гәдәр тәбии вә чанлыдыр.

М. Әзизбәйов «Халг эвиндә» фәһләләр үчүн бөйүк тәрбийәви әһәмиййәти олан вә ичтимаи мүһити сатира атәшинә тутан «Һачы Гара», «Мүфәттиш» кими п'есләрин тамашая гоюлмасыны тәшкил эдир. Горкинин «Ана» романыны тәрчүмә этдириб Азәрбайчан фәһләләрини ингилаби фикирләрлә силаһландырыр.

Кетдикчә аловланан ингилаб гурбансыз кечмир. «Горху» кәлмәсини һәят лүғәтиндән силиб атмыш 22 яшлы Ханлар гәддар Мухтаровун әлилә һәят вә мүбаризәдән әбәдилик мәһрум эдилир. «Өлүмүмә йох, сиздән айрылдығыма тәәссүф эләйирәм»—дейән Ханлар гумлу торпаға йыхылыб ганына гәлтан олур. Фәһлә синфи Ханларын шәхсиндә ән яхшы вә намуслу оғулларындан бирини итирир. Онун дәфни бөйүк нүмайишә чеврилир.

Һүсейн Меһди о дөврдә сәнае саһибләри үчүн сәчиййәви олан бир сыра хүсусиййәтләри Рәһимбәй образында сәнәткарлыгла үмумиләшдирмишдир. Рәһимбәй бир аз садәлөвһ вә сакит тәбиәтли адамдыр. Лакин, бунлар онун вәһши истисмар үсулуна гәтиййән мане олмур. Рәһимбәй элә билир ки, фәһләләри доландыран, едиздирән одур, она көрә дә дейир ки, мән олмасайдым фәһләләрин чоху ачындан өләрди. О, чох усталыгла фәһләләри башына топлайыб Байрамы онлара нүмунә көстәрир вә садә бир диллә өз чиркин ниййәтини белә ачыр: «Бах, бу Байрамы көрүрсүнүзмү? Нийә о, мәним хошума кәлир? Чүнки вичданы вар, ишә чан яндырыр. Лап күнү сабаһ кәлиб мәнә десә ки, хозейин, долана билмирәм, мәнә көмәк элә, һансы көпәк оғлу пулуна гыймаз? Даһа бә'зиләри кими ара гарышдырмаг нөшүн? Бу завод мәним дейил, сизиндир. Элә билирсиниз мәним газанчым вар? Анд олсун һәзрәт Аббасын о кәсик голуна, күнү бүкүн заводу бағлайыб гапысына килид вурсам, мәнә хейири олар ки, зияны йох...» Рәһимбәй «өз» фәһләләрини дилбилмәз көрпә ушаг, ингилабчылары исә ара гарышдыран, фырылдагчы адландырыр. О, фәһләләри дөрд дивар арасында сахлайыр ки, онлар һеч бир ени сөз эшитмәсинләр. Горхур ки,фәһләләрин маашыны артырса сонрадан онларын габағында дурмаг олмая. Лакин, һадисәләрин ганунауйғун инкишафы онун фикрини алт-үст эдир. Фәһләләр нәинки Рәһимбәйи күзәштә кетмәйә мәчбур эдир, һәтта онун өзүнүн варлығы мәсәләси горху алтына алыныр. Язычы ичтимаи һәятын об'ектив ганунларына уйғун олараг буржуазиянын кетдикчә һәят сәһнәсиндән чәкилмәсини Рәһимбәйин симасында усталыгла үмумиләшдирмишдир. Рәһимбәй нә гәдәр ки, күчлүдүр, —фәһләләри саймыр, күзәшт адыны эшидәндә истеһза эдир, әввәлләр бу сөз она һәтта чох гәрибә кәлир. Элә ки, фәһлә нүмайишләринин гурултусу Рәһимбәйин бағрыны ярыр, онда фәһләләрә күзәштә кетмәйә мәчбур олур, чүнки чошуб-дашан ингилаби гүввәләрлә һесаблашмамаг мүмкүн дейилдир. Доғрудур, заһирән о, өзүнү мүлайим вә сакит апарыр, анчаг дахилән даһа да гәзәбләнир, амансызлашыр.

Мүәллиф, Рәһимбәйин нәинки чәмиййәтдәки мөвгеини, дүнякөрүшүнү, эләчә дә онун аиләйә мүнасибәтини чох инчә чизкиләрлә әкс этдирмишдир. Рәһимбәй о гәдәр хәсисдир ки, кабабы һәмишә нөкәрә көзүнүн габағында биширтдирир, өзү сифа-

рыш этдийи адам тәсадүфән чөрәк ейәндә вахт кәлиб чыханда, Рәһимбәй чаваб верир ки, «олмаз ки, чөрәйимизи ейәндән сонра кәлсин?» Мә'дәнә ишә көтүрдүйү адам папиросуну кибритлә яндырдыгда Рәһимбәй ону гәбул этмир, фикрини дәрһал дәйишир вә дейир ки, бачыоғлу мән өзкәсинә сөз вермишәм, сәни гуллуға көтүрә билмәйәчәйәм. «Дүзү, белә гәнаәтсиз доланан адамларнан мәним һеч арам йохдур, иллаһда ки, касыб ола». Рәһимбәй дөвләтли адамларын охумасында да бир мә'на көрмүр, ялныз пул газанмағын йолуну билмәйи үстүн сайыр. О, хәсислийиндән оғлу Рәшиди охутмур. Беләликлә, аллаһ һесаб этдийи капитала ахыра гәдәр садиг галан, анчаг өз хүсуси мүлкиййәти үчүн мүбаризә эдән Рәһимбәй кими адамлар азадлыг вә сәадәт йолунда дөйүшән, үстү-башы мазутлу, эһтиячлар ичәрисиндә яшаян Байрам вә Орловларын мүгабилиндә чох кичик вә мискин көрүнүрләр.

һ. Меһдинин тәһкийәсиндә бә'зән бәдии лөвһә публисистика ичәрисиндә әридилир, мүәллиф бә'зән тәсвир этмәк, ашкара чыхартмаг йолу илә дейил, нәтичәни көстәрмәк йолу илә кедир. Бу заман галдырылан мәсәлә өз кениш бәдии эксини тапмыр вә тарихи һадисәләрдән мә'луматы аз олан охучу үчүн һәмин һадисәләри баша дүшмәк вә гаврамаг иши чәтинләшир. Бу чәһәт «Нараһат шәһәр»ин бир сыра ерләриндә нәзәрә чарпыр.

Башга әсәрләрдән фәргли олараг һ. Меһди шәһәрин кәндә олан ингилаби тә'сирини бачарыгла гоймуш вә сәнәткарлыгла һәлл этмишдир.

һүсейн Меһди «Сәһәр» романынын «Ояныан кәнд» һиссәсиндә Бакы болшевикләринин рәһбәрлийи алтында кәнддә апарылан ингилаби-сияси ишин кедишини, халгын мөвчуд гурулуша гаршы сонсуз кин вә нифрәтини, онларын мәишәтини, адәт вә ән'әнәсини, дүшүнчә вә фикрини гәлб чырпынтысы вә мәһәббәтлә тәсвир этмишдир.

Бакыдан әтрафа яйылан ингилаби идеялар «Айы басар» кәндини дә аяға галдырмышдыр. Бурада да кәскин вә барышмаз синфи мүбаризә һакимдир. Началникләр, ясовуллар, кәндхудалар вахтилә дилсиз-ағызсыз һесаб этдикләри чамаатын инди чошан кин вә гәзәбини чиловлая билмир, онларла кетдикчә даһа чох эһтиятлы давранырлар.

Совет дөврүндә язычыларымыз вәтәндаш мүһарибәси илләрини вә Азәрбайчанда Совет һакимиййәтинин гурулмасы вә мөһкәмләнмәси уғрунда кедән мүбаризәни экс этдирән вә буржуазиянын сиясәтини ифша эдән бир сыра әсәрләр язмышлар. «Дөйүшән шәһәр» (М. С. Ордубади), «Комиссар» (һ. Меһди), «Шамо» (С. Рәһимов), «26-лар» (С. Вурғун), «Дүня гопур» (Ә. Әбүлһәсән), «Айдын» (Ч. Чаббарлы), «Бир кәнчин манифести», «Дирилән адам» (Мир Чәлал), «Зәнкәзур» (Ә. Абасов), «Шәргин сәһәри» (Әнвәр Мәммәдханлы) вә с. әсәрләр буна сүбутдур. Бу әсәрләрин чохунда Бакы комиссарларынын фәһлә синфи вә бүтүн зәһмәткешләрин мәнафеи уғрунда, Бакы пролетариатынын вә болшевикләринин рәһбәрлийи алтында Азәрбайчанда Совет һакимиййәти уғрунда апарылан шәрәфли мүбаризәси, кениш бәдии лөвһәләрдә тәсвир олунмушдур. Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында апарылан бу мүбаризәнин нәтичәсиндә Азәрбайчан кәндлиләриндә дә ингилаби шүур оянмышдыр. Бир чох кәндли нүмайәндәләри шәһәрә кәлиб Бакы пролетариатынын зәнкин тәчрүбәсиндән дәрс алыр вә бир ингилабчы кими кәндә гайыдыб бөйүк ишләр апарырлар. Шамо («Шамо»), Бүләнд («Дүня гопур»), Гәдир («Дирилән адам»), Шаһмәрдан («Зәнкәзур»), Мәрдан («Бир кәнчин манифести») кими кәнддән кәлиб Бакы пролетариатынын тә'сири алтында етишән, еткинләшән вә болшевик партиясынын рәһбәрлийи алтында енидән кәндә гайыдыб ингилаби иш апаран образлар язычыларымыз тәрәфиндән мәһәббәтлә ишләнмишдир

Юхарыда адыны чәкдийимиз әсәрләрдә фәһлә синфинин бирлийи, гүдрәти ачыг шәкилдә нәзәрә чарпыр.

Мүәллифләр фәһлә синфини вә онун ән сәдагәтли мүттәфиги олан зәһмәткеш кәндли синфинин бүтүн не'мәтләрин ярадычысы кими көстәрирләр. Фәһлә вә кәндли синфинин бирлийи, гаршылыглы әлагәси, бөйүк рус халгынын хейирхаһ вә достлуг көмәйи бир чох әсәрләрдә усталыгла көстәрилмишдир. Болшевизм идеяларынын тәрәннүмү бу әсәрләрин әсас руһуну тәшкил эдир.

«Дөйүшән шәһәр»дә чох вәһши, мурдар вә хаин доктор Араратян адлы бир образ вардыр. О, гызы Эстери она-буна сатмагла вәзифә вә шөһрәт газанмаг истәйән бир алчагдыр. Эстер исә фәһлә Ваһаны севир. Фәһлә синфинин дөйүшкәнлийи, мүбаризлийи бу гызы мәфтун эдир. Атасы ону мүхтәлиф вәзифәли адамлара тәклиф этдикдән сонра инкилис миралайы Гейворта вермәк истәйир. Бүтүн бу һәясызлыглары көрән Эстер чаныны дишинә тутуб атасына дейир:

«Бир әлин инкилисләрин, о бири әлин түркләрин әтәйиндә олдуғу һалда дишләринлә дә «мүсаватын» гуйруғундан тутмусан. Һалбуки бир нечә ай әввәл мүсаватчылар вә сиз минләрчә эрмәни вә түрк (азәрбайчанлы—**Г. Х.**) кәндлисини ганына боядыныз. Чәкил көзүмдән, әли ганлы һәясыз! Сән мәним атам дейилсән, сән мәним намусуму сатмаға чалышан һәясыз, вичдансыз бир тачирсән. Сәнә дә, сәнин әмәкдашлыг этдийин дашнаклара да лә'нәт, сәнин барышмаг истәдийин «мүсавата» да лә'нәт!

Мәнсә Ваһаны, Ваһанын мәнсуб олдуғу болшевикләри севирәм! Бир даһа әлини мәнә галдырсан шамданла вуруб башыны ярарам!».

Бундан сонракы илләри тәсвир эдән әсәрләримиздә вәзиййәт тамам дәйишди. Инди фәһлә синфи азад вә хошбәхтдир. О, капиталистләри, харичи мүдахиләчиләри говуб өз өлкәсинин һәгиги саһиби олмушдур. Вахтилә һүгугсуз, һәр шейдән мәһрум, мин бир әзиййәтләр ичәрисиндә яшаян фәһләләрин инди характериндә, мә'нәвиййатында тамам ени кейфиййәтләр мейдана чыхмышды.

Бу ени кейфиййәтләри экс этдирмәк үчүн язычыларымызын һәлә мүәййән гәдәр истеһсалат тәчрүбәләри йох иди. Тәк-тәк язылан һекайәләр, очеркләр, шеир вә поэмалар фәһлә синфинин истәк вә арзуларыны, әмәк гәһрәманлығыны, әмәйә шүурлу мүнасибәтини долғун шәкилдә экс этдирә билмирди. Партиямыз өзүнүн гәрар вә көстәришләриндә язычыларымызын диггәтини бу мәсәләйә хүсуси олараг чәлб этди. Чүнки совет адамларынын әмәк гәһрәманлығыны, һуманизмини, вәтәнпәрвәрлийини, бейнәлмиләлчилийини, сосялизм гуручулуғунун вүс'әтини, ени чәмиййәтин бүтүн кечмиш чәмиййәтләрдән гат-гат үстүнлүйүнү экс этдирән әсәрләрә бөйүк эһтияч варды. Белә бир бошлуғу долдурмаг үчүн язычыларымыз чидди ярадычылыг ахтарышларына башладылар. Колхоз кәндинә, кәнддә кедән синфи мүбаризәйә, голчомагларын ифшасына аид бир сыра әсәрләр язылса да истеһсалат мөвзуу, ени фәһлә мөвзуу дәриндән ишләнмәмишди. Язычыларымыз Бөйүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра бу мөвзуу ишләдиләр. Гәһрәман Бакы нефтчиләринин һәятындан бир сыра роман, повест, һекайә, очерк, поэма вә драмалар язылды. Бу әсәрләрин сайәсиндә әдәбийятымызын мә'на вә әһатә даирәси даһа да кенишләнди. «Абшерон», «Ерин сирри», «Мәним аиләм», «Ирадә», «Бурулған», «Далғалар гойнунда», «Илләр кечир» кими нәср әсәрләриндә, «Хәзәр үзәриндә шәфәг», «Ишыглы йоллар», «Дәниз чәсурлары севир», «Бөйүк мәһәббәт» кими п'есләрдә, «Көһнә достлар», «Ләкбатан», «Абшерон торпағында», «Дашкәсән», «һәят йолларында» кими поэмаларда, бир чох очерк вә шеирләрдә совет адамларынын гәһрәманлығы, сосялизм гуручулуғундакы әмәк наилиййәтләри, партия вә дөвләтимизә сәдагәти, сүлһ арзусу, халгын мәдәни вә мадди сәвиййәсинин дурмадан йүксәлмәси, көһнәлийә гаршы амансыз мүбаризәси чанлы вә кениш лөвһәләрдә экс олунмаға башлады. Сәнәткарлыг э'тибарилә бу әсәрләрин

һамысы эйни сәвиййәдә дейилдир. Онларын чоху нөгсанлы иди. Лакин Совет дөвләтини мөһкәмләндирмәк, халгымызын чәтинликләрә гаршы мүбаризәси, милли гүрур һисси, партияя, Вәтәнә сәдагәт кими идеялар бу әсәрләри ваһид хәтдә бирләшдирир.

«Узаг саһилләрдә» повести илә шөһрәтләнән И. Гасымов вә Һ. Сейидбәйли нефт мә'дәнләриндә чалышан фәһләләрин һәятындан далбадал ики әсәр яздылар: «Дәниз чәсурлары севир» п'еси вә «Илләр кечир» романы.

«Илләр кечир» романында мүәллифләр 30-чу иллләрдән башлаяраг, илләр кечдикчә совет техникасынын инкишафыны, галиб кәлмиш фәһлә синфинин көстәрдийи гәһрәманлыглары, харичи империалист һүмайәнләләринин ийрәнч һәрәкәтләрини вә онларын пуча чыхмасыны көстәрмәк истәмишләр. Мүәллифләр бу һадисәләри тәсвир этмәк үчүн мараглы сүжет вә композисия гурмушлар. Бурада бир тәрәфдән уста Мәрдан, мүһәндис Бобров, Васили Лукич кими мүсбәт планда верилмиш намуслу совет адамлары, дикәр тәрәфдән исә Американын әлалтысы Чорч вә Харди кими алчаглар, мүһәндис Ниязов кими хаинләр диггәти чәлб эдирләр. Мүәллифләр бу образлары гаршы-гаршыя гоюб һадисәләри дә әсас э'тибарилә бу фонда инкишаф этдирир вә мүхтәлиф зидд чәбһәйә мәхсус бу адамларын характерини ачмаға чалышырлар.

Бурада диггәти чох чәлб эдән нефтчи уста Мәрдандыр. Уста Мәрдан чох намуслу, гайғыкеш вә зәһмәткеш бир вәтәндашдыр. О, кечмишин бир чох ағырлыгларыны көзләрилә көрмүш, ялныз Совет һакимиййәти дөврүндә, әсл ағ күнә чыхмышдыр. «Инди Мәрдан буругларын арасында вүгарла кәзирди. Элә бил бүтүн мә'дән онун иди». Бу садә вә мә'налы сөзләр тәкчә уста Мәрданын дейил, бүтүн фәһләләрин гәлбиндән кәлән сөзләрдир. Уста Мәрдан нефт буругларына бөйүк гайғы илә янашыр, һәр дамла нефтин үстүндә ярпаг кими әсир. О, ичтимаиййәтин мәнафеини һәр шейдән үстүн тутур. Уста Мәрдан нефт мә'дәнләрини инкишаф этдирмәк вә йүксәк мәһсул әлдә этмәк үчүн әлиндән кәләни әсиркәмир.

Биз Мәрданы тәкчә ишдә дейил, аиләдә дә намуслу бир вәтәндаш кими танырыг. Сачларынын ағардығы бир заманда онун еканә тәсәллиси өз гызы Мәрйәм иди. «Онун арзусу бу иди ки, Мәрйәм ониллийи гуртарыб, али мәктәбдә охусун, һәким, мүһәндис олсун, көркәмли бир адама әрә кетсин, әри өзүнә дә ярашсын, һөрмәтли буруг устасы Мәрдана да!». Мәрданын гызы исә Сәлими севир. Сәлимлә Мәрйәм арасындакы севки хәтти мүәллифләр тәрәфиндән сәмими вә тәбии ишләнмишдир.

Мәрдан чох намуслу адамдыр. О, достлугда, йолдашлыгда да сәдагәтлидир. Бобровун арвады Полина позғун адамларла кәзәркән Мәрданын намусу буну гәбул этмир. О, ярым әсрлик өмрүнүн ийирми илдән чохуну Васили Лукичлә достлуға һәср эдиб. Бу достлуг романын бир сыра сәһифәләриндә чанлы шәкилдә нәзәрә чарпыр.

Васили Лукич вә онун оғлу Николай Бобров да намуслу совет адамларыдыр. Гаршылыглы тәчрүбә мүбадиләси ниййәтилә Америкая кетмиш Николайын башына бир чох фачиәләр кәлир. Лукичин оғлу һаггындакы дүшүнчәләри, һәйәчанлары бир сыра ерләрдә тә'сирли верилмишдир Лакин олдугча мараглы олан бу образын характери диггәтлә ачылмамышдыр. Бобров арвадынын она хәянәт этдийини биләндән сонра һеч бир һәйәчан кечирмир, һеч бир сөз демир. Санки өз арвадынын Харди вә Чорч кими әчлаф американ мүһәндисләрилә әлагәсинә тәбии бир һал кими бахыр. Охучу Боброва гәзәбләнир. Вәтәнини, халгыны үрәкдән севән белә бир адамын сусмасы, өз һаггыны тәләб этмәмәси охучуя чох гәрибә кәлир. Мүәллифләрин бир чох һадисәләри көстәрмәк әвәзинә хасиййәтнамә вермәләри дә әсәрин бәдии тә'сирини хейли азалтмышдыр. Николайын элми ишдә башына кәлән мүсибәтләр бәдии шәкилдә көстәрилмәдийиндән, онларын бу сөзләри дә тә'сирсиз галыр: «Лакин онун (Николайын —**Г. Х.**) дүзәлтдийи кичик моделин башына нә оюнлар кәтирмәмишдиләр! Элми шураларда Николайын әксинә чыхырдылар. Чох вахт онун һаггында сөһбәт ачмаг истәмирдиләр. Анчаг онун тәрәфдарлары да олду. Новатор мүһәндис доғматизми, бүрократизми тапдалайыб өзүнә йол ачды».

Сабунчунун гочаман харратларындан олан вә нефт буруғу гурмагда маһир уста сайылан Васили Лукичин дә характери натамамдыр. Бу романда фәһләләрин «мә'дәндә гайнаян чошғун һәяты» бәдии, чанлы лөвһәләрдә әкс олунмамышдыр. Бу чәһәтдән, чох мараглы олан, лакин бир сыра ерләрдә реалистчәсинә тәсвир олунмаян Харди вә Чорч кими образларын да характериндә мүәййән сүн'иликләрә йол верилмишдир.

Америка кәшфиййатчыларынын чинайәткар планлары да сүн'идир вә бир-биринә охшайыр. Бу адамларын характери дә бир-бириндән сечилмир. «Узаг саһилләрдә» повестиндә чох еринә дүшән вә тәбии көрүнән «мачәрачылыг», һадисәләри фантастик формая салмаг «Илләр кечир» романында реализми, һәят һәгигәтини позмушдур.

Бөйүк Октябр ингилабындан сонра, милйонларла халг күтләләринин ярадычы әмәйи чичәкләнмәйә башлады. Әмәк, өлкәмиздә шан вә шөһрәт иши олду. Бу, совет әдәбиййатына ени бир кейфиййәт верди. Совет әдәбиййаты идея вә бәдии чәһәтдән даһа да гүввәтләнди. Ярадычы әмәк үмумхалг иши олду. Әмәк капитализм чәмиййәтиндә олдуғу кими, әзичи, йоручу вә истисмар мәнбәиндән азад олуб, халгын шәрәф иши олду.

Сосялизм чәмиййәтиндә әмәйин ярадычы гүдрәтини, адамларымызын, фәһлә синфинин зәһмәтә, истеһсал васитәләринә шүурлу мүнасибәтини, көһнәлийә, бүрократизмә гаршы мүбаризәни тәсвир эдән «Абшерон», «Ерин сирри», «Минкәчевир», «Мәним аиләм» кими истеһсалат мөвзуунда язылмыш әсәрләрдә халгымызын мә'нәви-сияси бирлийи, партия вә дөвләтимизә сәдагәти, фәһлә синфинин әзәмәти, һәмрә'йлийи өз бәдии әксини тапмышдыр.

Әвәз Садыг «Минкәчевир» романыны иншаатда чалышан совет адамларынын әмәк гәһрәманлығына һәср этмишдир. Бу әсәрдә зәһмәтин шан вә шөһрәт олмасы, совет адамларынын тәбиәтә гаршы гәһрәмән мүбаризәси, партия вә комсомол тәшкилатларынын истеһсалатда бөйүк ролу, шәһәрлә кәндин бир-биринә көмәйи вә гаршылыглы әлагәси верилмишдир. ССРИ халгларынын көмәйилә Минкәчевир су-электрик стансиясынын гурулмасы, онун кәләчәкдә нә кими бөйүк әһәмиййәтә малик олмасы тәбии көстәрилмишдир. Енилийин көһнәликлә мүбаризәси, новатор фәһләләрин ишинин тәблиғи, сосялизм ярышынын кедиши, адамларда сосялизм шүурунун вә милли гүрур һиссинин тәсвири бир сыра образларын симасында ачылмышдыр. Кәнч экскаваторчу Фәрманын иши, фәалиййәти, мә'нәви кейфиййәтләри, әмәк просесиндә дәйишмәси диггәти чәлб эдир. Мүәллиф бу образы чох сәмими вә мәһәббәтлә тәсвир эдир. Экскаваторчу Липатов вә Теймур мүәллимин, мүһәндис Султановун, партия тәшкилатчысы Ханмурадовун да мә'нәви кейфиййәтләри нәзәрә чарпыр. Бүтүн бунлара бахмаяраг, «Минкәчевир» романы бир сәнәт әсәри кими яшамады. Бунун бир сыра сәбәбләри вардыр. Әвәз Садығын бир сыра әсәрләриндә, еләчә дә «Минкәчевир» романында бир чох һәят материалы хаммал олараг галмыш, йүксәк, бәдии дилдә охучуя чатдырылмамышдыр. О, бә'зән мәнтиги дәлилләри, нәтичәләри садәчә олараг идеяя, һәят материалына уйғунлашдырыр, бу заман, һисс, эмосия мәнтиги тәфәккүрүн ичәрисиндә әридилир, бә'зи образлар схематикләшир, язычы бә'зән онларын данышмаг, күлмәк, дүшүнмәк, кәдәрләнмәк, севмәк, нифрәт этмәк кими һәят һүгугуну әлин-

дан алыр, образлара кенишлик вә сәрбәстлик вермир, һадисәнин просесини чанлы бәдии лөвһәләрдә ашкара чыхармаг әвәзинә нәтичәни көстәрир. Бу заман мәнтиги дәлилләр һадисә вә характердән доған нәтичәләр кими дейил, язычынын өз тәфәккүрүнүн мүчәррәд үмуми нәтичәси кими мейдана чыхыр. Бә'зән исә һәят материалы, бәдии лөвһәләр публисист нәтичәләрә шүурлу сурәтдә уйғунлашдырылыр. Һәмин мәсәлә вә дәлилләр әввәлчәдән мүәййәнләшдирилир, әсәрә бир нөв кәнардан әлавә эдилир. Бу нөгсан бу вә я башга шәкилдә «Илләр кечир», «Мәним аиләм», «Далғалар гойнунда» кими әсәрләримиздә дә нәзәрә чарпыр. Схематизм вә гурулуг бу әсәрләрин һамысында габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир. Сәтһилик, һадисәләри садәчә тәсвир, нәгл этмәк, пешәчилик, очеркчилик сәнәт йолу дейилдир. Образлы тәфәккүрдән, ярадычы тәхәййүлдән мәһрум олан язычы исә сәнәткар һесаб олуна билмәз. Образы өз характеринә уйғун, дүшдүйү мүһитлә үзви шәкилдә бағлы тәсвир этмәк, онун истәк вә арзуларыны, бүтүн фәалиййәтини тәбии йолла ачмаг сәнәткардан чох бөйүк бачарыг тәләб эдир.

Бу чәһәтдән Һ. Меһдинин «Абшерон» вә М. Сүлейманов'ун «Ерин сирри» романларынын әдәбийятымызда хүсуси ери вардыр.

«Абшерон» романы нефт мөвзуунда язылмыш ән яхшы әсәримиздир. Һ. Меһди бу әсәр үзәриндә чох бөйүк зәһмәт чәкмиш, нефт мә'дәнләри фәһләләринин һәятындан; гәһрәманлыг мүбаризәсиндән көзәл бир әсәр язмышдыр. Бүтүн дүняя сәс салан Бакы нефти «Абшерон» романында мүәллифин реалист гәләмилә даһа да шөһрәтләнмишдир. Язычынын өзү «Абшерон» романы һаггында дейир:

«Мән узун заман, кәнд һәятындан бәһс эдән әсәрләр үзәриндә ишләмиш, совет кәндинин ени адамларыны көстәрмәйә чалышмышдым. Бир сыра әсәримин гәһрәманлары ени сосялист һәятыны арадан адамлардыр. Бу гәһрәманлар арасында кәнчләр, башлыча олараг комсомолчулар әсас ери тутур. Мән бу кәнчлийин инкишафыны «Абшерон» романында да көстәрирәм. Мә'лум олдуғу кими кәндли кәнчләрин мүһүм бир һиссәси Бакы нефт мә'дәнләриндә ишләмәйә кәлмишдир. Мәни бир мәсәлә чох марагландырыр: мәним кәнчлик гәһрәманларым бу ени шәраитдә нечә чалышыр вә нечә инкишаф эдирләр? Буна көрә дә мән онларын мә'дәнләрдәки һәятыны яхындан мүшаһидә эдирәм.

Гаршымда мәним үчүн ени олан бир һәят вә мараглы бир мәнзәрә ачылды. Мәним гәһрәманларым бурада мараглы инсанлар—көһнә усталар, бөйүк ингилаби кечмишә малик адамлар, трест вә мә'дәнләрин ени рәһбәрләри, совет али мәктәбләримиздә тәһсил алмыш мүһәндисләр коллективи тәрәфиндән әһатә эдилмишдиләр. Бакы фәһләләринин бөйүк бейнәлмиләл аиләси, онларын һәяты, мүбаризәси, сәмими достлуғу вә меһрибанлығы мәндә бу гәнаәти доғурду ки, мәним чаван гәһрәманларымы бу мүһит харичиндә тәсвир этмәк олмаз, зира бу кәнчлик она көрә белә чошғун инкишаф эдир ки, бурада бүтүн коллектив ону тәрбийә этмәйә чалышыр, ондан өз көмәйини әсиркәмир. Мәним әсас гәһрәманым Таһир дә буну чох тез һисс эдир.

Мәним бу мүшаһидәләрим заманы нәзәрдә тутдуғум мәсәлә тәдричән өз йолуну тапырды. Кәнддән мә'дәнләрә еничә кәлмиш кәнчләрдән башга мән орадакы көһнә усталарын ишини дә мүшаһидә эдирдим. Бу мүшаһидәләрин нәтичәсиндә романымдакы көһнә болшевик, нефтчи, вәтәнпәрвәр, енилик ләр ярадычысы газмачы уста Рамазанын сурәти яранды.

Беләликлә, бу романын сүжетини дә мән варлыгдан—һәятын өзүндән алдым.

Гейд этмәлийәм ки, бу мүшаһидәләрим заманы нефтчиләр мәнә чох һәссас мүнасибәт бәсләйир вә әмәк просесини өйрәнмәйә көмәк эдирдиләр. Инди мәним, мүһәндис вә фәһләләр арасында, роман үзәриндә ишләдийим ики ил мүддәтиндә чохлу достум вардыр».

Әдибин сөзләриндән көрүндүйү кими «Абшерон» романы һәр һансы тәсадүфи бир һадисәнин нәтичәси дейил, ичтимаи варлығымызын, һәятын ирәли сүрдүйү зәрури тәләбләрин нәтичәсидир.

Бу романда Бакы, Бакы фәһләләринин гәһрәманлығы, мүбаризәси язычы тәрәфиндән усталыгла тәсвир олунмушдур. Әсәрин бүтүн мүсбәт образларынын башлыча мәгсәди Хәзәр дәнизиндәки түкәнмәз нефт мәнбәләрини яхын бир заманда өлкәмизин хидмәтинә вермәкдир. Һ. Меһди бу адамларын әмәк фәалиййәтинин, партияя, дөвләтә, Вәтәнимизә сонсуз сәдагәт вә мәһәббәтини эпик лөвһәләрдә бачарыгла көстәрмишдир.

Романын әсас гәһрәманы кәнч Таһирдир. Язычы онун инкишаф йолуну, кечирдийи фикир вә һиссләри диггәтлә тәсвир эдир. Таһир кәнддән кәлмиш тәчрүбәсиз бир кәнч кими илк күнләр чәтинликләрә таб кәтирә билмир, о гачмаг истәйир. Лакин дүшдүйү мүһитин, хүсусилә уста Рамазанын она бөйүк тә'сири олур. Бакынын көзәл эвләри, тәмиз, кениш күчәләри, «буруглар мешәси» онун шүурунда силинмәз изләр бурахыр.

Таһир шәһәрин гайнар вә мә'налы һәятыны ба'ша дүшдүкчә шәһәр һәятына даһа дәриндән бағланыр. Уста Рамазанын гайғысы, көмәйи ону ишә даһа да руһландырыр. Таһирин характери әсас ики истигамәтдә—ишдә вә мәһәббәт сәһнәләри фонунда ачылыр. Бир чох чәтинликләрә бачарыгла синә кәрмәк, чалышмаг, инсанларла гайнайыб-гарышмаг,—Таһири нефт сәнае фәһләләри арасында адлы-санлы бир ишчи кими танырыр.

Кәнчлийин типик нүмайәндәси олан Таһирдән башга, романда уста Рамазан, мүһәндис Исмайылзадә, Чәмил,Ләтифә, Меһман, Лалә кими чанлы, ядда галан образлар да вардыр. Бу адамларын әмәйә сосялист мүнасибәти, бир-биринә көмәйи, ишә чан яндырмалары чох гайғы илә ишләнмишдир. Ишә шүурлу сосялист мүнасибәти онларын ән көзәл кейфиййәтидир. Кәнч нефтчи Меһманын гәһрәманлығы Вәтәнә, партияя дәрин мәһәббәтинин парлаг тимсалыдыр. Меһман буругда янғын төрәдийини көрәркән, һеч бир горху билмәдән өзүнү ирәли атыр, бәдәнилә гуюнун ағзыны өртүр вә янғыны сөндүрүр. Меһман өлүр, лакин онун бу гәһрәманлығы, горхмамазлығы нефтчиләрин хатириндә әбәди галыр. Вәтәнә сонсуз сәдагәтин парлаг нүмунәсини гоча Рамазанын симасында да көрүрүк. Уста Рамазан гочалдығына көрә ишдән чыхыб дөвләтдән ярдым алыр. Лакин алман-фашист ишғалчылары Вәтәнимизә хаинчәсинә басгын этдикләри за'ман Рамазан енидән нефт сәнаеиндә ишләмәйә гайыдыр, чәбһәдә вурушан оғланларыны әвәз эдир. О, йолдашларына, кәнч нәслә йүксәк тәләбләрлә янашыр, бунунла бәрабәр онларла чох мүлайим вә меһрибан рәфтар эдир.

Бу гоча устанын ән бөйүк арзусу Бакыны һәмишә «нөйүтүн падшаһы» көрмәкдир. Уста Рамазан кечмишдә нефт мә'дәнләриндә чалышан фәһләләрин ағыр һәят тәрзини өз көзләрилә көрмүшдүр. Мәһз она көрә дә Совет һакимиййәти илләриндә бүтүн гүввәсини өлкәмиздә сосялизм гуручулуғу ишләринә сәрф эдир. Уста Рамазан нефтчинин борандан горхуб кери чәкилмәсини, әскәрин силаһы атыб сәнкәрдән гачмасына бәрабәр һесаб эдир. О, кәнч нефтчиләр ордусуну тәрбийә эдир.

Кечмишдә 26 Бакы комиссарлары илә бир ердә ишләмәси, Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гуруландан сонра Киров йолдашын көстәришилә нефт сәнаеинин мүасир техника илә силаһланмағында фәал иштиракы бу образын фәалиййәтинин нә гәдәр кениш вә зәнкин олдуғуну көстәрир. Рамазанын өз аиләсинә мүнасибәти дә чанлы вә реал верилмишдир.

Совет техники зиялыларынын нүмайəндəси олан Гүдрəт Исмайылзадə дə узун заман яддан чыхмыр. Өз әрдалы Лалəнин рəһбəрлик этдийи трестлə ярышмасы вə онларын бир-бирилə гаршылыглы көмəйи Гүдрəтин бачарыглы вə һəгиги бир коммунист мүһəндис кими нəзəримиздə йүксəлдир. Фəһлəлəрə бөйүк гайғы илə янашан, онларын сөзлəрини һəссаслыгла динлəйəн, сəдагəтли вə намуслу бир һəят йолдашы кими тəсвир олунан Лалəнин дə характери яхшы ачылмышдыр. Онун өз əри Гүдрəтə мүнасибəти нүмунəви бир совет аилəси кими диггəти чəлб эдир. Романын сонунда Гүдрəт Исмайылзадəнин мүхбирə дедийи сөзлəр нəинки əсəрдəки һадисəлəрин бир нөв екуну кими сəслəнир, һəм дə нефтчилəри, фəһлəлəри ени-ени нефт ятаглары кəшф этмəйə руһландырыр.

Язычы «Абшерон» романында гəлəмə алдығы һадисəлəри вəһдəтдə кəтүрүб, ону тəдричəн тəбии йолла, инандыра-инандыра тəсвир эдир, просесин кедишиндə образын бир чох мə'нəви кейфиййəтлəрини мейдана чыхарыр вə белəликлə дə сосялизм чəмиййəтинин гүдрəтини, əзəмəтини нүмайиш этдирир. Буну Чин, поляк, мачар, румын, əрəб, албан, а́лман, франсыз, һинд, инкилис вə башга диллəрə тəрчүмə олунан вə 1950-чи илдə Сталин мүкафаты лауреатына лайиг көрүлəн «Абшерон» романына верилəн гиймəтлəр дə айдын көстəрир. Əрəб дилиндə чыха́н «Əт-Тарих» мəчмуəси, бу романа йүксəк гиймəт вериб языр ки, романдакы һадисəлəрин кедишиндə биз персонажларла тəдричəн таныш олур, онларын шəхси һəятынын дəринликлəринə, онларын һисс, фикир, рəғбəт вə үмидлəринə бəлəд олуруг. Романдакы һадисəлəрин кедиши əсасында мүəллиф тəбии йолла бизə совет адамларынын өз мүбаризəсиндə чəтинликлəрлə, кортəбии гүввəлəрлə нечə тоггушдугларыны, үмидсизлик вə мəглубиййəтчилик һалларыны нечə арадан галдырдығыны изаһ эдир. Мүəллиф бизə онларын сырави фəһлəдəн башлаяраг рəһбəр ишчийə гəдəр, йүксəк наилиййəтлəрə етмəк үчүн нечə мүбаризə этдиклəрини көстəрир вə сəн һисс эдирсəн ки, өзүн дə онларласа́н, онларла мүбаһисə эдирсəн, онлар сəнинлə мүбаһисə эдир, сəн онлары тəнгид эдирсəн, онлар сəни тəнгид эдирлəр. Дуюрсан ки, сəн вə онлар бир ишин мүдафиəсиндə даянмышсыныз.

Бу һəгигəтəн дə белəдир. Романын мүсбəт гəһрəманларынын еканə мəгсəди Вəтəнимизин гүдрəтини даһа да мөһкəмлəндирмəк, сүлһү, əминама́нлығы вə халгларын сəадəтини тə'мин этмəкдəн ибарəтдир .

Фəһлə синфи һəятындан язылмыш əсəрлəримиздəн бири дə «Ерин сирри» романыдыр. Бу роман язычы Манаф Сүлеймановун илк ири һəчмли əсəридир. Гəһрəман Бакы нефтчилəринин əмəйи, иллəрлə истифадəсиз галан ералты сəрвəтлəри инсанларын истифа́дəсинə вермəк вə ерин сиррини өйрəнмəк фəдакарлыглары бу романда əсас ер тутур. Мүсбəт образлардан кəнч мүһəндис Зəки, онун севкилиси Күлшəн, Гафар дайы, ишə чан яндырмаян, горхаглыг эдəн Сəлим, Месроп Аветисович кими сурəтлəр яхшы ишлəнмишдир. Хүсусилə ағыллы, фəра́сəтли, яшайыб-яратмаг эшги илə аловланан Зəки диггəти чəлб эдир. Кəнч мүһəндис Авропада əн дəрин гую һесаб олунан беш мин метрлик дəринликдə гую газдырыр. Нефтли дəрəдə газылан бу гуюдан биринчи дəфə нефт чыхмыр. Кəнч мүһəндисин көстəришилə башга бир ердəн гую газылыр вə гүввəтли нефт фанта́ны вурур. Зəки чəсарəтли, тəшəббүскар, ени техниканын габагчыл наилиййəтлəриндəн бачарыгла истифадə эдəн кəнчлийин габагчыл бир нүмайəндəси кими верилмишдир. Зəкинин Күлшəнлə мүнасибəтлəри, севкиси сəмими вə чанлы тəсвир олунмушдур. Романда ени чəмиййəти тəмсил эдəн ени нəслин əмəк гəһрəма́нлығы, гəлəбəси яхшы көстəрилмишдир.

«Абшерон» романында олдуғу кими бурада да партиянын нефт мə'дəнлəринə рəһбəрлийи, фəһлəлəри тəшкил вə тəрбийə этмəси, онлара гайғысы айдын шəкилдə нəзəрə чарпыр. Охучунун шүурундан узун заман чыхмаян Гафар дайынын һəят йолу бир нөв «Абшерон»да́кы уста Рамазанын һəят йолуну хатырладыр. Гафар дайынын һəятына һəср эдилмиш сəһнəлəр чох марагла охунур.

Гафар дайы бүтүн гүввəсини кəнч нəслин тəрбийəсинə, Бакы нефтинин истифадə олунмасына́ верир. Бирчə дамчы нефт һəдəр ерə кедəндə, элə бил онун гəлбинə нештəр сохурлар. Уста Гафарын мə'налы вə гиймəтли сөзлəри кəнчлəрдə Вəтəнимизə бөйүк мəһəббəт оядыр. Онун кечмишə аид сөһбəтлəри чанлы вə реалдыр. О, кечмишдəн сөһбəт саланда тутулур, бəдбинлəшир вə кечирдийи күнлəрə һейифсилəнирсə, ени чəмиййəтдəн сөз дүшəндə бир о гəдəр фəрəһлəнир. Романын бир сыра сəһифəлəриндə кечмишин һəгигəтлəри чанлы шəкилдə көстəрилмишдир.

Истəр «Ерин сирри», «Абшерон», истəрсə дə бир сыра əсəрлəр үчүн ха́рактерик чəһəтлəрдəн бири дə будур ки, бу роман вə повестлəрдə тəнгид олунан адамлары, ениликдəн горханлар, чəсарəтсизлəр вə башгаларыны мүəллифлəр тəнгид этмəклə онлары дүзəлтмəйə, тəрбийə этмəйə чалышырлар. Коллективин көмəйилə белə адамлар дүзəлир вə енə дə əмəк чəбһəсиндə чалышырла́р. «Ерин сирри»ндə Сəлим вə Аветисович белə образлардыр. Адамлары гайғы илə тəрбийə этмəк вə онлардан чəмиййəтин хейринə истифадə этмəк исə сосялизм гурулушунун маһиййəтиндəн ирəли кəлəн хүсусиййəтдир.

Бу саһəдə яранан əсəрлəрин гиймəтли чəһəтлəриндəн бири дə халглар достлуғунун, сүлһүн тəблиғ вə тəрəннүмүдүр.

Халглар достлуғу идеясынын тəблиғи мəсəлəси əдəбиййатымызда ла́п гəдим дөврлəрдəн мөвчуддур ки, буну да язычыларымыз өз əсəрлəриндə бөйүк бир мəһəббəтлə тəсвир этмишлəр. Халглар достлуғу вə пролетар интернасионализми идеясы фəһлə синфинин, Коммунист партиясынын тəшəккүл тапдығы дөврдəн даһа ени бир гүввəтлə сəслəнир. «Араз», «Сəһəр», «Комиссар», «Кизли Бакы», «Дөйүшəн шəһəр», «Шамо», «Дашгын», «1905-чи илдə», «Ханла́р», «26-лар», «Бир кəнчин манифести», «Зəнкəзур» кими əсəрлəримиздə халглар достлуғу идеясы бу вə я башга шəкилдə тəсвир олунмушдур. Бу идея—сосялизм дөврүнүн бир чох хүсусиййəтлəрини өзүндə əкс этдирəн «Абшерон», «Ерин сирри», «Мəним аилəм», «Гара дашлар», «Иллəр кечир», «Далғалар гойнунда» кими əсəрлəримиздə ени мə'на алмыш вə язычыла́рымыз тəрəфиндəн усталыгла тəсвир эдилмишдир.

Бейнəлмилəл бир əн'əнəйə малик олан Бакы халглар достлуғуну тəмсил эдəн əн бөйүк шəһəрлəримиздəндир. Мүхтəлиф миллəтлəрдəн олан адамлар бурада бир-бирилə достчасына, гарда́шчасына коммунизм чəмиййəти гурур. Гəлəбəлəримизин əса́с рəһни олан бу бейнəлмилəлчилик идеясы партиямызын рəһбəрлийи алтында язычыларымыз тəрəфиндəн бəдии əсəрлəримиздə усталыгла ишыгландырылыр. Бу мəсəлə «Ерин сирри» романында Гафар дайы, Волков, уста Айрапет, Зəки, Домилидзе кими образларын шəхсиндə чох реал вə дүзкүн верилмишдир.

М. Сүлейманов узун фа́силəдəн сонра нефтчилəрин һəятындан ени бир əсəр, «Далғалар гойнунда» романыны язды. Əсəр һəлə битмəмишдир. Буна бахмаяраг романын биринчи һиссəси һаггында мүəййəн фикир йүрүтмəк мүмкүндүр.

Бу əсəрдə һадисəлəрин характери «Ерин сирри»ндəкинə бəнзəйир. Əкəр «Ерин сирри»ндə «Нефтли дəрə» дейилəн ердəн беш мин метр дəринликдəн нефт чыха́рмаг əсас мəгсəд идисə, «Далғалар гойнунда» романында Шейтаншəһəрдə нефт ятаглары кəшф этмəк башлыча мəгсəд сечилмишдир. Мүəллифин əсас гəһрəманлары бу дəфə тəбиəтлə амансыз мүбаризəйə кириб далға́лар гойнунда нефт буруглары яратмаг истəйирлəр. Романын сүжети дə мараглыдыр. Камил əскəрликдəн эвинə гайыдаркəн тəсадүфəн арвады Күну-

лүи шәкли суя дүшүр. Камил чох нараһат олур вә эвә чатанда эшидир ки, Көнүл аварияя дүшүб, һәлак олубдур. Бундан сонра онун шәхси фачиәси вә ени нефт ятаглары кәшф этмәк саһәсиндәки фәалиййәти башлайыр. «Ерин сирри»ндә олдуғу кими бу романын да айры-айры эпизодларындан һәятын әтри кәлир. Камил вә Ағаханла әлагәдар олан бир сыра эпизодлар чанлы вә тәбии ишләнмишдир. Лакин, үмумиййәтлә бу роман да «Мәним аиләм», «Илләр кечир», «Ер алтында» әсәрләри кими сәнәткарлыг чәһәтдән чох нөгсанлыдыр.

Инсан характеринин маһиййәтини баша дүшмәк вә онун гәлб дөйүнтүләрини динләмәк, тәсвир этмәк язычыдан бөйүк истеʼдад тәләб эдир. Бәʼзи язычылар ағыр зәһмәтә гатлашыб чәтин ярадычылыг ахтарышлары апарыб һадисәләрин дәринлийинә нүфуз этмәк әвәзинә үздән кечир, даяз мүһакимәләр йүрүдүр, тәсвирчилик, һадисәчилик, сөзчүлүк йолуну тутур, санки дәринә кетмәкдән горхурлар. Һәмин язычылар бунлары садәлик, тәбиилик кими гәләмә вермәйә чалышырлар. Онлар садәлик пәрдәси алтында бәсит һадисәләри тәсвир эдирләр. Образларын данышыг тәрзләри мүхтәлиф формаларда тәзаһүр этсә дә, онларын дүшүнчәләри, һиссләри, фикирләри зәнкин, рәнкарәнк вә орижинал олмур. Белә әсәрләр охучунун шүуруна, руһуна аз шей верир. Әсәри охуянда көрүрсән ки, чүмләләр грамматик чәһәтдән дүзкүндүр, лакин бу чүмләләрин чоху бошдур, үрәйә тәʼсир этмир, шүура гида вермир. Язычынын вәзифәси һәятын сурәтини солғун шәкилдә чыхармагдан ибарәт дейилдир. Сәнәткарларын ән башлыча вәзифәси инсан гәлбинин диалектикасыны, һәр ан дәйишмәкдә вә инкишафда олан һәятын диалектикасыны көстәрмәкдир, һәяты дәйишдирмәк вә бунун бадии шәкилдә йолларыны көстәрмәк сәнәткарын диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Чернышевски белә әсәрләри һамыны марагландыран, һәят һадисәләри һаггында чанлы һөкмләр верән, элми әһәмиййәти олан, «һәятын ирәли сүрдүйү мөвзуларда язылмыш әсәрләр» адландырырды. Бу чәһәтдән М. Сүлейманованун «Далғалар гойнунда», Ә. Рәһимовун «Мәним аиләм», Н. Нағыевин «Ер алтында» әсәрләриндә чидди нөгсанлар вардыр. Бу әсәрләрин һамысы мөвзу эʼтибарилә актуал вә әһәмиййәтли саһәләрдән бәһс эдир, лакин мөвзуун актуаллығы әсәрин талеини һәлл этмир вә этмәмәлидир.

«Далғалар гойнунда» романынын әсас гәһрәманы Камилдир. Камил бачарыглы, намуслу, партиялы, енликчи, Вәтәнә бол нефт вермәк эшгилә яшаян бир ишчидир. Мүһарибә онун планларыны алт-үст этмишдир. Инди чәбһәдән ачыг алынла гайыдыб өз ишини давам этдирир. Камил чәбһәдән кәләркән Надежда илә сөһбәтиндә Шейтаншәһәрдән сөһбәт салыр. «Сәрвәт һәмишә әл чатмаян, горхулу ерләрдә кизләнир». Шейтаншәһәр дә белә горхулу ердир. Камил бир баш кеолог кими бу ердә кизләнән «сәрвәти» кәшф этмәли вә халгын истифадәсинә вермәлидир. Камилин бу тәшәббүсләри тәгдирә лайигдир вә охучу она бөйүк рәғбәт бәсләйир. Камилин гадыны Көнүлә бәсләдийи дәрин мәһәббәт, аиләдә, йолдашлар арасындакы сәмими мүнасибәтләри чох тәʼсирли вә реалдыр. Романын илк сәһифәләриндән бу образ охучунун диггәтини чәлб эдир. Онун тәшәббүскарлығы, горхмазлығы, принсипиаллығы, вичдан вә намусла ишләмәси бир сыра ерләрдә тәбии верилмишдир.

Лакин Камилин характериндәки бир чох сүнʼи һадисәләр ону реаллыгдан узаглашдырыр. Камил чәсарәтлидир. Анчаг бәʼзән бу чәсарәт онда чылгынлыға чеврилир ки, бу әһәмиййәтсиз вә зәрәрлидир. Биринчи дәфә Шейтаншәһәрә кәлмәйи һеч ким она мәсләһәт билмир. Машинист дәфәләрлә «Камил... горхурам туфан гопа, әл-аманда галаг. Яхшысы будур кәл гайыдаг» дейирсә дә нәтичә вермир. Һәгигәтән туфан гопур һеч бир шей чыхмыр. Камил икинчи дәфә енә дә һәмин ерә кәшфиййата чыхыр.

Күләк әсир, туфан башлайыр, торан дүшүр, гаранлыг чөкүр, дәниз чошур, далғалар тәпә кими һүчума кечир. Инсанларла тәбиәт гүввәләри арасында чарпышма башлайыр. «Һавая галхан далға бир нәфәри ағзына алыб гаранлыглара апарыр». «Күлбәниз, Камил вә беш башга адам бир гайыға дүшмүшдүләр. Далғалар гайығы бир анда габағына алыб гаранлыглара апарды. Союг гылынч кими кәсир, адамлар тиртир әсирдиләр». Кечә ярыдан кечир. «Бирдән яғыш сую гара кечиб бәркиди вә шахта күчләнди, лопа-лопа гар гайыгда оланларын үзүнү гамчылайыр, көз ачмаға гоймурду».

Юхарыдакы ифадәләрә диггәт эдилсә, онлардакы гейри-реаллыг дәрһал нәзәрә чарпар. Белә бир дәһшәтли туфандан, мүәллифин тәсвир этдийи шәкилдә хилас олмаг гәтиййән мүмкүн дейилдир. Бундан башга, бу һадисә Камилин характеринә мүсбәт ени бир кейфиййәт кәтирмир.

Сүнʼилик Ағахан образында даһа габарыг нәзәрә чарпыр.

Язычыларымыз бәʼзән гәләмә алдыглары мәнфи типләри ахыра гәдәр, һәртәрәфли ифша этмирләр. Бәʼзән мәсәләни чох асан вә шаблон йолла кәтириб мәһкәмәйә чыхарырлар. Бир сыра язычыларымызда мәнфи образы сон нәфәсинә гәдәр мәһв эдән нифрәт пафосу чатмыр. Онлар образын бир нечә мәнфи сифәтини саймагла бәʼзән дә сүнʼи шәкилдә ону һәр бир енилийин әлейһинә чыхан бир адам кими көстәрмәклә мәсәләни битмиш һесаб эдирләр.

Ағахан вәфасыз вә намуссуздур. О, күт, екәбаш вә фәрасәтсиз олмасына бахмаяраг назир Галабәйовун васитәсилә рәһбәр вәзифәйә чәкилмиш вә 15 илдән артыгдыр ки, ихтиярында олан адамлара көз верииб, ишыг вермир. Язычы бу вичдансызын бир сыра мәʼнәви эйбәчәрликләрини тәбии ачмышдыр. Хүсусилә онун позғунлуғу, тәләбсизлийи, ялтаг вә икиүзлү тәбиәти, адамлара гаршы кобуд вә нәзакәтсиз рәфтары бир сыра эпизодларда реал верилмишдир. Ағахан бүтүн бунлары өз һүнәринә әләмир. «Әзрайылтәк горхулу» Галабәйова архаланыб эләйир. Ағаханын нәзәриндә Галабәйовдан күчлү вә бөйүк адам йохдур.

Ағаханын еканә рәгиби чәбһәдән енича гайыдыб, кеолог вәзифәсиндә чалышан Камилдир. Әсас конфликт дә бу ики шәхс арасындадыр. Ағахан Камилдән она көрә горхур ки, Камил дикбашдыр, һеч кими эшитмир, өзбашына иш көрүр, бир нөв «партизанлыг» эләйир. Ағахана көрә «Дәниз нефти дәряда балыг совдасыдыр». Буна көрә дә Ағахан белә бир фәрасәтли, бачарыглы адамы арвадбазлыгда, өзбашыналыгда төһмәтләндирмәк, ишдән говмаг истәйир. Куя Камил, Күлбәниз, Надя, Сәхавәт кими гадынларла әлагә сахлайыр. Вичдансыз бир адамдан бу чүр вә бундан да алчаг бөһтанлар эшитмәк олар вә бу чох тәбиидир.

Ағахан фәһләләри көрәндә ширә дөнүр. Назирлә данышанда исә өзүнү итирир. Ағаханын телефонла вердийи чавабларa диггәт эдин:

«—Аһ... Йох... Валлаһ... Кәләнтәр дайы, атамын коруна анд олсун, ушагларым гырылсын ки мәним хәбәрим йохдур, Камил барказы өзбашына апарыб... Бәли... Бәли... Дүз буюрурсунуз... Корам, эшшәйәм, көрмүрәм... Тагсырын һамысы мәндәдир... Бу саат өзүм кедәрәм... Баш үстә».

Бу сөзләр Ағаханын нә гәдәр шәрәфсиз вә алчаг бир адам олдуғуну көстәрир. Лакин бу тәбии вәзиййәтләрә бахмаяраг охучу гәтиййән инанмыр ки, габилиййәтсиз Ағахан чилдләрлә әсәр яздырсын, чап этдирсин, буну да өзүндән вә Бигәм Әлидән башга һеч ким билмәсин.

Ағаханын вәзифәдә азғынлығы нә гәдәр реалдырса, китаблар нәшр этдириб ловғаланмасы, дөшүнә дөймәси о гәдәр әсассыздыр, реал һәятла бағлы дейилдир.

Ким инана билә ки, Бигәм Әли кими фәрасәтсиз бир адам элми әсәрләр языб Ағахана верәчәк, өзү исә сәфил һәят сүрәчәкдир? Бигәм Әли бу элми әсәрләрини өзү чап этдирә билмәздими вә бунунла да мадди эһти-

ячдан хилас олуб, шеһрәт газана билмәздими? Һәтта иш о ерә чатыр ки, Камил «башым балачы айылсын, кәр о Ағахана нә эдәчәйәм. Тәк сәнә йох, чох адама китаб яздырыб иш көрдүрүр. Әли әйриләри башына йығыб»—дейәркән вә Ағаханын пахырыны ачмаг истәркән Бигәм Әли ялварыр ки:«—Сән аллаһ, ишин олмасын, о бир тикә чөрәкдән дә әлим чыхар». Язычы исә Бигәм Әлинин языглығыны, мискин бир вәзиййәтә дүшмәсини белә әсасландырмаға чалышыр: «Ил ярым сәркәрдан кәзмәк ону элә сарсыртмышды ки, һеч шейә, һеч кимә инамы галмамышды». Дейәк Бигәм Әлинин инамы галмамышды. Бәс әсәрин баш гәһрәманы Камил бу мәсәләйә нийә көз юмурду? Бәс башга фәһләләр бу ишә нечә мүнасибәт бәсләйирдиләр? Мүәллиф фәһләләри дә, Камили дә чох пассив вә зәиф тәсвир этмишдир.

Ағахан буруғун үстә кәлиб уста Зәфәрә ишин даяндырылмасыны әмр эдәндә һеч ким ону эшитмир. Һамы ону «Рәдд ол!»—дейә ишин үстүндән говур. Буна ким инанар? Мәкәр мәнфи гәһрәманлар бу гәдәр күчсүз олурлар? Язычы шүурлу сурәтдә Ағаханы күлүнч вәзиййәтә салмагла, нәинки һәяты тәһриф эдир, һәм дә өз мүсбәт гәһрәманларынын мүбаризә мейданыны даралдыр. Бәс белә бир күлүнч вәзиййәтә салынан адамын адыны каләндә нә үчүн зағ-зағ әсирләр? Әсәрдә бу суаллара чаваб йохдур.

Әһмәд Рәһимов «Мәним аиләм» романында вәтәнә, өлкәйә арасы кәсилмәдән нефт дашыян танкерин фәалиййәтини, бурада чалышан фәһләләрин техники налиййәтләрини, онларын эмәйә олан дәрин һәвәсини, нәчиб әһвал-руһиййәсини ядда галан лөвһәләрдә көстәрмиш, Әлигулу, Зәрифә кими чанлы образлар яратмышдыр. Мүәллифин кәми тә'мири заводунун коллективини өз аиләси һесаб этмәси вә ону илһамла, мәһәббәтлә тәсвир этмәйә чалышмасы тәгдирәлайигдир. Лакин, әсәр сәнәткарлыг чәһәтдән чох нөгсанлыдыр. Образларын һәддән артыг чохлуғу, мүәллифин характерләри сәтһи әйрәнмәси, һадисәләри һәртәрәфли вә дәриндән тәсвир этмәйә имкан вермәмишдир. Романда ашағыдакы образларын ады чәкилир: Уста Әлигулу, Зәрифә, завод директору Мурад, чилинкәр Маслов, Чейран, сех рәиси Бәдәлов, райком катиби Зейналов, мүһәндис Соколов, Галина, баш мүһәндис Садыг, Нуриййә, Григорян, Мухтаров, Сәфәров, Исмайылов, Юсифов, Нина, Рәчәб, Эйваз, Күбра, Казым, Әбдүл вә с. Бу образларын бир вә я икисини истисна этмәклә ердә галанынын һеч бири ядда галмыр. Чүнки онларын һисс вә дүшүнчәләри, фикир вә арзулары, аилә мүнасибәтләри ачылмамышдыр. Бу скелетләр кимә лазымдыр? Әсәрдә бир чох мәсәләләрә тохунараг, бир сыра а'дам ады саймаг вә бунларын һәрәсиндән бир аз данышмаг, һеч бирини реалист планда тәсвир эдә билмәмәк бөйүк нөгсандыр. Белински демишдир ки, инсан сөзүндә поэзия даһа чохдур. Буна көрә дә һәр бир ири вә кичик һәчмли әсәрин мәркәзиндә һәят дурмалыдыр, ярадан, гуран, севән, нифрәт эдән, яшаян чанлы инсан дурмалыдыр.

Бә'зи әсәрләримиздәки нөгсанлар исә ондан ирәли кәлир ки, язычыларымыз бә'зән конфликти әсас реал һадисәләр үзәриндә дейил, тәсадүфи, өтәри вә бә'зән дә сүн'и һадисәләр үзәриндә гурурлар.

Конфликт һадисәләрин өз маһиййәтиндән доғмалыдыр. Һәм дә тәкчә һадисәләрин дейил, образларын псиxолокиясында, фәлсәфәсиндә мейдана чыхмалыдыр. Конфликти габагчадан дүшүнмәк вә ону шүурлу сурәтдә һадисәләрә уйғунлашдырмаг әсәрә чидди зиян вурур.

«Илләр кечир», «Мәним аиләм», «Дағлар гойнунда» кими әсәрләрин ән чидди нөгсанларындан бири дә будур ки, онларда милли колорит, милли характер, тәсвир олунан образларын өзләринә мәхсус милли адәт-ән'әнәләри, хүсусиййәтләри зәиф вә солғундур.

Фәһлә синфи мөвзуунда язылмыш әсәрләрдән бири дә Нағы Нағыевин «Ер алтында» повестидир. Бу повест демәк олар ки, язычыларымызын диггәт мәркәзиндән кәнарда галан, мүһүм вә орижинал бир саһәйә,—Нахчыванын дуз дағларына, бурада тәбиәти өзүнә тәслим эдиб ерин бағрындан «ағ гызыл» чыхаран әмәкчи инсанларын фәалиййәтинә һәср эдилмишдир. Мүәллифин әсас мәгсәди,—бу «ағ гызылын» һәятдакы әһәмиййәтини, ону истеһсал эдән адамларын кәркин зәһмәтини, мә'нәви кейфиййәтләрини көстәрмәкдән ибарәт олмушдур. Язычынын тәсвир об'ектини аз да олса тәсәввүр этмәк үчүн бу парча чох характерикдир:

«Бу отсуз-әләфсиз дағларда бир гушун да сәсини эшитмәк мүмкүн дейилди. Санки тәбиәт күсәрәк бу гарадинмәз дағлары өз көзәлликләриндән мәһрум этмишди...

Лакин бир нечә километр кәнарда тәбиәт тамамилә башга иди. Бу гәдәр аз мәсафәси олан ерләрлә бу яныг дағлар арасындакы белә кәскин зиддиййәтләр адамы һейрәтә салырды. Чох да узагда олмаян Суст дағларынын Әзнәбурт кәндинин һейранэдичи тәбиәтилә дузлаг дағларындакы чансыхычылыг арасында нә гәдәр бөйүк тәзад варды! Бу дағлардан он ики километр шәргдә олан Нахчыван шәһәриндә ширин сулу булаглар гайнайыр, торпағында етмиш беш нөв үзүм етишир, бағларында һәр чүр мейвә ағачлары бечәрилир, тарлаларында тахыл дәниз кими далғаланыр, ям-яшыл памбыг зәмиләри көз ишләдикчә узаныб кедир. Бурада исә онларын һеч бири йохдур... тәбиәтин бу гәдәр йохсуллуғуна көрә адама элә кәлир ки, әкәр ерлиләрин дедийи кими бу дағларын гойнунда «ағ гызыл»—дуз олмасайды йәгин ки, буралара инсан аяғы дәймәзди».

«Ер алтында» повестиндә бир сыра бу чүр ядда галан чанлы эпизодлар, сәмимиййәтлә тәсвир эдилән Гара дайы, Закир, Валидә кими сурәтләр вардыр. Мүәллиф бу адамлары аиләдә, достлуг мүнасибәтләриндә, иш просесиндә тәсвир эдир. Закирин ушаглыг илләри, атасынын вәфаты, гайғыкеш вә инсанпәрвәр бир адам олан Гара дайы илә достлуғу, Валидә илә севишмәси тәбии вә сәмимидир.

Партия тәшкилаты катиби Маһмуд Әһмәдовун, мә'дән директору Бәһрам Тағызадәнин, енилик эшгилә яшаян, тәшәббүскар бир кәнч олан Закирин, Гара дайы кими тәчрүбәли фәһләләрин көмәйилә ени дуз ятаглары кәшф олунуб истифадәйә верилир. Гүдрәтли совет техникасынын тәблиғилә әмәк мәһсулдарлығы артырылыр, иш кейфиййәти йүксәлдилир, өлкәйә бол дуз мәһсулу верилир вә үмумиййәтлә һамыны севиндирир. Кечмишдә дузун нечә ағыр шәраитдә истеһсал олунмасыны, онун төрәтдийи фәлакәтләри, инди исә ишләрин механикләшдирилмәсини тәсвир эдән парчалар да повестин марагла охунан сәһифәләриндәндир.

Лакин, мүәллиф дуз мә'дәнләриндә чалышан фәһләләрин әмәк поэзиясыны, бу әмәйин гүдрәтини дәриндән көстәрмәмиш, бир сыра сәтһи материалларла кифайәтләнмишдир.

Нефт мә'дәнләриндә, фабрик вә заводларда чалышан әмәк гәһрәманлары һаггында бир сыра мараглы очеркләр дә язылмышдыр. М. Әкбәр, Ә. Әскәров, Иса Һүсейнов, И. Шыхлы, Ю. Әзимзадә, Байрам Байрамов, Р. Шаһвәләд, Вәда'ди Шыхлы, Ш. Аббасов кими мүәллифләрин бу саһәдәки фәалиййәти тәгдирәлайигдир. Бу мүәллифләр габагчыл фабрик, завод, мә'дән ишчиләринин һәятына, әмәк фәалиййәтинә аид бир сыра очеркләр яратмышлар.

Совет һакимиййәти илләринә аид һәср әсәрләримизи үмуми шәкилдә нәзәрдән кечирдикдә айдын олур ки, Бөйүк Октябр сосялист ингилабындан сонра бүтүн гардаш республикалар кими, Азәрбайчан да игтисади, сияси вә мәдәни чәһәтдән дурмадан инкишаф эдир, сосялист мәзмунлу, милли формалы әдәбиййатымыз чичәкләнир. Совет халгларынын әдә-

бийятлары илә бирликдә бизим дә әдәбийятымыз коммунизм гурмаг ишиндә кениш халг күтләләрини сәфәрбәрлийә алыр, ярадан, гуран халгымызын әмәк наилиййәтләрини тәрәннүм эдир. Бу әдәбийятын гәһрәманлары фәһләләр, мүһәндисләр, кеологлар, шахта вә мә'дән усталары, чилингәрләр, механикләр,—бир сөзлә социализм чәмиййәтинин гуручуларыдыр. Бүтүн дүня халгларынын мәнафеинә уйғун олан бу әдәбийят халгымызын сүлһ вә әмин-аманлыг арзусуну әкс этдирмәклә бәрабәр империализмә, мүһарибә гызышдыранлара гаршы дәрин нифрәт оядыр. Бу әдәбийятын гәһрәманлары һәр чүр истисмардан азад, Вәтәнин һәгиги өвладларыдыр.

Бүтүн бунлардан чыхан нәтичә ондан ибарәтдир ки, фәһлә синфи, онун мүбаризәси вә әмәк фәалиййәти һаггында хейли әсәр язылмасына бахмаяраг бундан сонра да язычыларымызын гаршысында чох мүһүм вә шәрәфли вәзифәләр дурур. Бу һәр шейдән әввәл халгымызын, әлә чә дә ән габагчыл синиф олан фәһлә синфинин өлкәмиздә сосялизм гуручулуғунда көстәрдийи фәдакарлығы, онун мә'нәви көзәлликләрини, мүгәддәс идеяларыны, сүлһ уғрунда дөнмәдән мүбаризәсини, бүтүн дүнянын мүтәрәгги халгларына дәрин мәһәббәтини, башга өлкәләрин фәһлә синфилә сых әлагәсини, онун мөһкәмлийини, һәмрә'йлийини вә бүтүн бу ишләрдә Коммунист партиясынын мүдрик рәһбәрлийини реалист шәкилдә әкс этдирмәкдән ибарәтдир. Бу вәзифә чәтиндир, лакин шәрәфлидир!

★

1957-чи илдә „Азәрбайчан“ журналында чап эдилмиш әсәрләр

РӘСМИ МАТЕРИАЛЛАР ВӘ БАШ МӘГАЛӘЛӘР

Язычы М. Р. А. Һүсейновун (Мәммәд Раһимин) Гырмызы Әмәк Байрағы ордени илә тәлтиф эдилмәси һаггында ССРИ Али Совети Рәясәт Һей'әтинин фәрманы—№ 6.
Азәрбайчан Совет Язычылары Иттифагына—№ 6.
Партиямызын бирлийини көз бәбәйи кими горуяг—№ 8.
Н. Хрушшов—Әдәбийят вә инчәсәнәтин халгын һәяты илә сых әлагәси уғрунда—№ 9.

РОМАНЛАР, ПОВЕСТЛӘР ВӘ ҺЕКАЙӘЛӘР

Иса Һүсейнов—Янар үрәк (повест)—№ 1, Янар үрәк (повестдән ени парчалар)—№ 9.
Исмайыл Көзәлов—Кениш үфүгләр (роман)—№ 1, 2, 3.
Әфүлфәзл Һүсейни—Оғрулар (һекайә)—№ 1.
Мәммәдрза Афийәт—Мүбаризләр (һекайә)—№ 1.
Һүсейн Ибраһимов—Достум Эйвазов, Чинкиз (һекайәләр)—№ 1, Әбәди маһнылар (кино-повест)—№ 11.
А. Сейфәддин—«Ай Мамед!..» (һекайә)—№ 2.
Сүлейман Вәлиев—Ана севкиси (һекайә)—№ 2, Мүбаһисәли шәһәр (роман)—№ 11, 12.
Заман Гараев—Чейранчөл горугларында (повест)—№ 2.
Әһмәд Мирзәчәфәрли—Ишыгсыз отаг (һекайә)—№ 2.
Айдын Һүсейнзадә—Ушағын иши нечә олду? (һекайә)—№ 2.
Ә. Әбүлһәсән—Тамаша гарынын нәвәләри (повест)—№ 3.
Мирзә Ибраһимов—Бөйүк даяг (роман)—№ 4, 5, 6, 7.
Сүлейман Рәһимов—Вуруш йолларында—№ 4, Сучу ушаг (һекайә)—№ 8.
Салам Гәдирзадә—Хәзан ярпаглары (һекайә)—№ 4.
Әбүлфәз Аббасгулиев—Әли ашыгдан да олдут... (һекайә)—№4.
Һ. Меһди—Гара дашлар (роман)—№ 5, 6.
Һәмид Ахундлу—Бизим гочалар (һекайә)—№ 5.
Юсиф Вәкилов—Күлләр (һекайә)—№ 5.
А. Күндүз—Чанлы көрпү (һекайә)—№ 6.
Мирзә Муштаг—Айдын йолларда (роман)—№ 7, 8.
Байрам Байрамов—Онун көзләри (һекайә)—№ 7.
Ә. Һ. Агаверди—Шүбһә (һекайә)—№ 7.
Мир Чәлал—Йолумуз һаянадыр (роман)—№ 8, 9, 10.
Мәммәд Чәфәров—Әфруз вә башгалары (роман)—№ 8, 9.
Вәдади Шыхлы—Нәвә (һекайә)—№ 8.
Васиф Әфәндиев—Элчиләр (һекайә)—№ 9.
Фәтһи Хошкинаби—Азадлыг йолунда (роман)—№ 10, 11.

ПОЭМАЛАР ВӘ ШЕИРЛӘР

Бәхтияр Ваһабзадә—Изтирабын сону (поэма)—№ 1, Сәкиләр, Кечәләр, Сиз нә көзәлсиниз, Кечә булаг башында, Гонаг, Күнәшдән кен дүшәндә, Чейран, Достларыма, Қәлмәләр, Тәклик, Чаваб, Баһар вә мән, Зинданда (шеирләр)—№ 6.
Һүсейн Аббасзадә—Лирик шеирләр—№ 1.
Фамил Меһдиев—Субайлыг, Кәрәк (шеирләр)—№ 1. Кәнчлик эшги (поэма)—№ 5.
Мәшкур Әкбәров—Гардашымын мәзары һаггында баллада (шеир)—№ 1.
Әһмәд Маһмудов—Ягыш кәсир, Шахта дүшсә дә... (шеирләр)—№ 1.
Әлияр Әлиев—Сөйлә, хатырындамы? (шеир)—№ 1.
Һүсейн Рази—Арпа чайы саһилиндә, Көзләрин, Тәзә редактор (шеирләр)—№ 1.
Мәммәд Әскәров—Олайды, Мәним синиф йолдашым (шеирләр)—№ 1.
Музәффәр Нәсирли—Көзәлдир (шеир)—№ 1.
Тофиг Мүтәллимов—Ата фәрәһи, Мейли вар (шеирләр)—№ 1.
Чавад Чавадлы—Шәкил, Дағлар (шеирләр)—№ 1.
Мәстан Әлиев—Нийә көрмәдим, Кәндимиздән айрыларкән (шеирләр)—№ 1, Ловһәләр (шеир)—№ 9.